

Centar za filozofiju i društvenu teoriju

VLADIMIR GLIGOROV

**GLEDIŠTA
I SPOROVI
O
INDUSTRIJALIZACIJI
U SOCIJALIZMU**

Beograd 1984.

Naučno veće

Dušan Breznik, Nikola Čobeljić
Zagorka Golubović, Andrija Krešić
Zdravko Kučinar, Mihailo Marković
Dragoljub Mićunović, Nebojša Popov
Svetozar Stojanović, Ljubomir Tadić
Miladin Životić

Urednik

Dragoljub Mićunović

Univerzitet u Beogradu / Institut društvenih nauka

Centar za filozofiju i društvenu teoriju

VLADIMIR GLIGOROV

**GLEDIŠTA I SPOROVI
O INDUSTRIJALIZACIJI
U SOCIJALIZMU**

Beograd, 1984.

Štampanje ove knjige finansijski je pomogla
Republička zajednica nauke Srbije

Vladimir Gligorov: *Gledišta i sporovi o industrijalizaciji u
socijalizmu* — Recenzenti: dr Ivan Maksimović, dr Zoran
Vidaković, dr Nebojša Popov — Izdavač: Univerzitet u
Beogradu, Institut društvenih nauka, Centar za filozofiju
i društvenu teoriju, 11000 Beograd, Narodnog fronta 45 —
— Oprema: M. Josić — Tiraž: 1.000 primeraka (prvo izdanje)
— Štampa: Zavod za izdavačku delatnost »Filip Višnjić«,
Beograd, Ustanička 25, oktobar 1984. godine

Predgovor

U ovom radu prikazujem poznati spor o industrijalizaciji u socijalizmu, koji se vodio dvadesetih godina u Sovjetskom Savezu. Možda je najlakše da prikazem moje namere upoređujući svoj rad sa do sada poznatim, standardnim delima o ovom sporu.

Najpoznatija studija ovih sporova je od Aleksandra Erliha.¹ On prikazuje sporove do 1928. godine. No, to vremensko ograničenje nije od odlučujuće važnosti. Njegov nedostatak je u tome što je u sukobu između »levice« i »desnice« zanemario dve, verujem veoma važne stvari, pa je došao do pogrešne ocene teorijskog i ideološkog značaja pojedinih struja i učesnika ovih sporova. Prvo, potpuno je zanemario ulogu »narodnjaka« u ovom sporu, Kondratjeva, Jurovskog i dr. Zbog toga mu se činilo da je položaj desnice, koji najviše prikazuje preko stavova Buharina i Šanjina, slabiji od položaja levice, a posebno od shvatanja »menjševika«. Štaviše, on dolazi do shvatanja o teorijskom približavanju desnice i levice u tom smislu što oni svi, na kraju, prihvataju stavove »menjševika« (Gromana i Bazarova). Međutim, kada se uzmu u obzir stavovi ovih predstavnika »desnice« i njihov spor sa »menjševicima«, dobija se prilično različita slika. Tu širu sliku pokušao sam da iznesem u ovom radu.

Drugo, Erlih se teorijski oslanja na kejnzijansku teoriju privrednog rasta i, donekle, na maršalijansku teoriju vrednosti. To isto čini i Dob.² Međutim, oni zanemaruju — mada se to za kasnije Dobove radove ne može reći, bez obzira na njegove teorijske stavove (kasnije zanemaruje njihov teorijski značaj, ali ne i samu teoriju) — ekonomsku teoriju socijalističke privrede koju su razvili Lange, Lerner, Kantorovič i drugi. Takođe, Erlih i. opet, donekle Dob, zanemaruju ekonomsku teoriju društvene dobrobiti, koja drukčije ocenjuje značaj suprotstavljenih stanovišta desnice i levice. Po mom shvatanju,

¹ Cf. Erlich, 1960.

² Cf. Dobb, 1928.

teorijsku važnost ovih stanovišta možemo vrednovati samo ako uzmemo u obzir teoriju socijalističke privrede, kao i kejnzijansku makroteoriju. Sa tog stanovišta, kao što ću pokušati da pokažem, stavovi ove dve struje dobijaju drukčiji teorijski značaj.

Pored toga, ovakav pristup omogućava nam da sa savremenog stanovišta analiziramo, ne samo teorijski značaj ondašnjih sporova, već i teorijski značaj kasnijih sporova izvan Sovjetskog Saveza, kao i u toj zemlji. Veoma je malo novih teorijskih stavova izvan onih koji su izneti u toj raspravi, ako u njih uključimo i već navedene radove Langea i drugih. Na taj način, najkraćim putem stižemo do srži svih današnjih sporova o socijalističkom planiranju i odnosu tržišta i plana.

Na kraju, za razliku od Erliha, Doba, Zaleskog, Levina, Nova i drugih, pokušavam da dam celovit prikaz privrednih i političkih alternativa. Dakle, ne razmatram samo pitanja privrednog rasta i planiranja, već uzimam u obzir i sporove o spoljnoj trgovini i monetarnim problemima, kao i drugim aspektima ekonomske politike. Time, mislim, mogu da ukažem na sveobuhvatnost političkih sukoba ovih struja i da se približim pitanjima uloge političkih sukoba u socijalističkim državama. Zapravo, na početku dajem jednu teoriju političke i ideološke konkurencije u socijalističkim režimima koja mi pomaže da razvrstam teorijske stavove i sporove učesnika debate koju prikazujem.

---

1. Uvod

Ovo je ogled o socijalističkoj privredi. Kao i u slučaju drugih oblika privrednih sistema, nema saglasnosti o tome šta je socijalistička privreda. Jedan, svakako najbolji, način da se to sazna jeste da se istražuju činjenice, tj. da se opišu postojeći socijalistički režimi. Drugi način, koji ću slediti, jeste da se prikažu mišljenja onih koji su učestvovali u izgradnji i istraživanju socijalističkih privreda. Njihova mišljenja su uticala, a uticaće i dalje na razvoj socijalističkih privreda. Kako je došlo do toga da se socijalističke privrede razvijaju u okvirima nama poznatih modela privrednih sistema? Zašto su odbačeni drugi modeli? Koji novi modeli socijalističkih privreda se danas pojavljuju? Koji su uticaji činjenica i političkih sukoba u prihvatanju i odbacivanju određenih shvatanja socijalističke privrede? Na ta i slična pitanja moguće je odgovoriti analizom odgovarajućih shvatanja o socijalističkoj privredi.

I

Socijalističke privrede u velikoj meri zavise od političkog režima koji ih obuhvata. Bez sumnje, socijalistička privreda je veoma mnogo zavisna od političke moći i vlasti. Koji tip političkog režima postoji u socijalističkim zemljama? Zvanični naziv — narodne demokratije — ne kazuje mnogo. U osnovi, on treba da prenese misao o jedinstvu i monolitnosti velike većine stanovništva ovih država. Ideološki, ili partijski, naziv — diktatura proletarijata — kazuje više, ali ostavlja pogrešan utisak o političkom položaju i moći proletarijata. On bi, zapravo, trebalo da ukaže na sadržinu ovih političkih režima: oni služe interesima proletarijata. No, pošto sam proletarijat, kao što je Lenjin smatrao, ne mora da bude svestan svojih interesa (čak i u socijalizmu), ovi režimi nisu dužni da slede bilo čije empirijske interese, ni interese većine, ni interese manjine, ni interese bilo kog posebnog društvenog sloja. Politički sistem socijalizma treba da obez-

bedi ostvarivanje »stvarnih«, »istorijskih« interesa proletarijata i celokupnog naroda. Ako to shvatanje povežemo sa zvaničnim nazivom ovih režima (narodne demokratije), dobijamo uobičajeno objašnjenje prirode ovih političkih sistema. Empirijski oni su diktature, istorijski oni su demokratije. Iz ovog shvatanja, na žalost, sledi da sadašnjost nije deo istorije.

U novije vreme, socijalistički režimi prihvataju drukčije nazive. Neki vole da govore o »razvijenom socijalizmu«, drugi o »realnom socijalizmu«, a ima, naravno, i drugih naziva koji se u socijalističkim zemljama ne prihvataju (»kasni socijalizam«, »rani socijalizam«, »azijski socijalizam«, itd.). Svi ovi nazivi, međutim, nasuprot ustaljenim (narodne demokratije, diktature proletarijata), ističu sadašnjost a ne istoriju, empiriju a ne ideal. Pošto ovi nazivi ne specificuju oblik političkog režima, moramo da pretpostavimo da se oni ne suprotstavljaju nazivima koji određuju formu ovih režima (diktatura, demokratija), već zaključku o značaju sadašnjeg političkog sistema socijalističkih država. Dakle, sadašnji politički sistem u socijalističkim zemljama je »realan« i »razvijen«, nije privremen ili prolazan, pa je sadašnji stepen diktature i sadašnji sklad interesa proletarijata, naroda i drugih slojeva, zapravo ostvarljivi nivo demokratije naroda.

Teorijski, ovi režimi se nazivaju totalitarističkim.¹ Ovaj oblik političkog režima ne nalazi se u uobičajenim tipologijama političkih režima. Za razliku od diktature i demokratije, koji su stari nazivi za političke režime, totalitarizam se pripisuje samo nekim novijim političkim režimima.² On treba da označava neograničenu upotrebu moći i vlasti u svim oblastima društvenog, pa i ličnog, života. Naravno, totalitaristički režim, kao ni diktatura ni demokratija, ne mora da bude efikasan ni legitiman. Njegova osnovna karakteristika je nedostatak otpora. Ali, takođe, u totalitarističkim režimima moralo bi da nedostaje privrženosti vlasti i dobrovoljne podrške. Posebno bi bilo potrebno da režim nema dobrovoljnu podršku u ideološkoj i naučnoj oblasti. Indoktrinacije, potkupljivanja, pretnje i ubeđivanja, kao i prevare, prikrivanja či-

¹ Cf. Brzezinski i Friedrich, 1965.

² Mada, cf. Talmon, 1961.

njenica itd. ne bi trebalo da imaju vidnog uspeha. U tom smislu, totalitarizam bi bio nelegitiman, neefikasan diktatorski sistem, koji se ne bi mnogo razlikovao od tipičnih tiranija, despotija i diktatura.

Da bi, međutim, ovaj naziv — totalitaristički režim — imao svoje opravdanje, potrebno je da se razlikuje od uobičajenih tipova političkih režima. U čemu bi trebalo da se ogleda ta razlika? Ta razlika, najčešće, trebalo bi da se nalazi u političkoj efikasnosti i ideološkoj legitimnosti. Naime, totalitarizam bi trebalo da se razlikuje od tiranije, diktature, despotije i sličnih režima neograničene moći i vlasti po tome što je politički efikasniji. Totalitarizam bi trebalo da uspeva da u potpunosti ukloni svaku političku opoziciju, štaviše da ukine svaku političku konkurenciju. Takođe, totalitaristički režim teži da namegne jedinstvenu ideologiju u svim oblastima duhovnog života i da obezbedi određenu legitimnost svojih ciljeva, ako ne i svojih ustanova. Dakle, totalitaristički režim onemogućava i ideološku konkurenciju.

Prema tome, totalitaristički režim je, po definiciji, potpuno poseban oblik političkog sistema u kojem nema političkog i ideološkog pluralizma i ne dolazi do političke i ideološke konkurencije.

U socijalističkim državama, na osnovu njihovog političkog režima i ideološkog jedinstva, mogu da postoje društvene klase, slojevi i zajednice, ali ne mogu da postoje političke klase, partije, frakcije i ideološke struje. Oni koji zastupaju shvatanje da je socijalistički režim totalitaran, mogu da smatraju da je nedostatak političkih i ideoloških podela posledica monopolizacije političke moći i vlasti, ili da je ova monopolizacija posledica političkog i ideološkog jedinstva. Međutim, politička opozicija² smatra da je ovo jedinstvo, ukoliko uopšte postoji, posledica monopolizacije moći i vlasti. Klasični oblici monopolizacije moći i vlasti su tiranije i diktature. Za razliku od totalitarizma, tiranija ili diktatura nije lišena konkurencije. Konkurencija poprima drugi vid, ali njeno postojanje je uključeno u definiciju ovih oblika vladavina. Po tom shvatanju, dakle, socijalistički režimi bi bili tiranije ili diktature.

---

² Pre svih, trockisti.

Na ovaj način dolazimo do saglasnosti između zvaničnog tumačenja prirode socijalističkih režima i tumačenja onih koji su u opoziciji tim režimima. I jedni i drugi smatraju da u socijalističkim političkim režimima postoji pluralizam političkih interesa, da se oni sukobljavaju i da vlast mora da vodi o njima računa.

Ova saglasnost na čudan način podržava tezu da je reč o totalitarističkim režimima u tim državama. Naime, totalitaristički režimi su zapravo diktature u kojima postoji ideološka monolitnost ili visok stepen ideološke indoktrinacije. Ako, pak, postoji takva saglasnost o prirodi ovih režima tada je jedinstvenost stavova činjenica. Međutim, ovo jedinstvo gledišta je prividno a ne stvarno. Osim saglasnosti o prirodi socijalističkih režima, nema drugih saglasnosti, ili su one manje. Ovaj rad biće posvećen ukazivanju na jednu oblast izrazitih i trajnih neslaganja raznih struja mišljenja u socijalističkim državama. Na taj način, pokazaće se da nema razloga smatrati da je socijalistički režim novi oblik političke vladavine, totalitarizam.

II

Pretpostavimo da će istraživanje činjenica pokazati da i u socijalističkim režimima postoje politička i ideološka konkurencija. Da li tom zaključku može da se da teorijsko objašnjenje? Poći ću, opet, od ideje o totalitarističkom režimu. Po toj ideji, socijalistička država je jedinstvena celina vlasti u svim oblastima društvenog života. U tim režimima, nema političke, ideološke i privredne konkurencije. Političke konkurencije nema zato što postoji samo jedna partija, a sve druge političke organizacije su joj podređene. Ideološke konkurencije nema jer svi prihvataju načela jedne ideologije, ili su samo ta načela javna, a sva ostala su lična. Privredne konkurencije nema jer se privredom planski upravlja. No, ako su činjenice u suprotnosti sa ovim tvrđenjima, onda ove norme nisu ostvarene. Zašto? U ovom radu pokazaću kako se stalno obnavlja ideološka konkurencija o pitanjima privrednog sistema i privredne politike. No, načelno, razlozi moraju da budu drugi. Pođimo, ipak, za trenutak, od privrede. Socijalističke privrede su pod velikim uti-

cajem političke moći i vlasti. Šta su moć i vlast? Da ne bih ulazio u teorijske sporove o moći i vlasti,⁴ pokazaću primerima na šta se misli kada se govori o moći i vlasti. Pretpostavimo da smatramo da komunistička partija u socijalističkoj državi ima moć u privredi. U čemu se ta moć ispoljava? Verovatno mislimo na to da komunistička partija može da kontroliše izbor i ispunjavanje privrednih ciljeva. Dakle, ako neki čovek ili grupa ljudi imaju sredstva da biraju i kontrolišu ostvarivanje, na primer, privrednih ciljeva, oni imaju moć nad privredom, odnosno nad ljudima koji rade u privredi. Koji su, međutim, privredni ciljevi? U najopštijem smislu te reči možemo da kažemo da su privredni ciljevi povezani, izvedeni, ili se mogu naknadno svesti, na dobrobit pojedinaca i društva. Iz toga sledi da će, osim u veoma ograničenom broju slučajeva, svi privredni ciljevi imati različiti značaj za različite ljude, tj. da će oni biti povezani sa raspodelom pojedinačne i društvene dobrobiti. Dakle, bilo kojem privrednom cilju da teže oni koji imaju privrednu moć, nailaziće na otpor. Naravno, taj otpor može da bude značajan, sa stanovišta mogućnosti ispunjavanja izabranog cilja, ili može da bude beznačajan. Ako je on značajan, možemo da kažemo da je moć u privredi podeljena. Ako je, pak, beznačajan, možemo da kažemo da partija ima potpunu privrednu moć. No, mi možemo da pokažemo da će otpor uvek biti značajan, ili da će partija biti prinuđena da bira one ciljeve kod čijeg ispunjavanja je otpor najmanji. To se može videti na sledeći način. Svaki privredni cilj može biti ispunjen samo ako svi, većina ili priličan deo ljudi zaposlenih ili organizovanih na ispunjavanju privrednih zadataka, rade u skladu sa postavljenim ciljem. Oni mogu da se ponašaju u skladu sa izabranim privrednim ciljem, ili zato što im je to u interesu, ili zato što su na to primorani. U prvom slučaju, ne možemo da kažemo da partija ima moć nad privrednim subjektima, jer ona bira ciljeve koji su u skladu sa njihovim interesima. U drugom slučaju, otpor mora da bude značajan. Dakle, ili bi se ciljevi ispunjavali, ali o moći ne možemo da govorimo, ili moć ne bi bila efikasna, tj. ciljevi se ne bi ispunjavali.

---

⁴ Cf. Gligorov, 1982.

Ako, sada, napustimo primer privrede videćemo u čemu je teškoća sa primenjivanjem moći u društvu. Najveći broj društvenih ili javnih ciljeva mogu da se ostvare samo pod pretpostavkom da svi ljudi teže njihovom ostvarenju, ili kao posledica pojedinačnih delanja ljudi okrenutih svojim ličnim ciljevima. Nijedan poseban interes ne može trajno da se silom ili drugim sredstvima nametne kao moć nad ponašanjem ljudi. Kolikogod da se teži da se totalno obuhvati društvo svojom vlašću i da mu se nametne svoja volja i moć, ostaju odgovarajuće teškoće u sprovođenju tih svojih težnji nasuprot težnjama drugih ljudi. Ako, pak, ostvarivanje ciljeva moći zavisi od ponašanja drugih ljudi, a u svakom društvu to će biti slučaj, trajan monopol moći mora biti neefikasan ili se od njega mora odustati.

Sličan je slučaj i sa vlašću. Vlast razlikujemo od moći po tome što ona pretpostavlja određen stepen centralizacije. Tako, na primer, centralna banka ima određenu privrednu vlast. Isto se odnosi i na vlade i njihova ministarstva. Što važi za efikasnost moći, *a fortiori* važi i za efikasnost vlasti. Posebno to može da se vidi tako što će se posmatrati efikasnost pojedinih sredstava ekonomske politike, ili bilo koje druge politike, koja vlasti stoji na raspolaganju. Sva ta sredstva imaju veoma ograničen domet. No, pored toga, za razliku od moći koja većini ljudi može da bude nedostupna, vlast je razgranata u celom društvu i može da predstavlja predmet konkurencija ljudi. Za određene nadležnosti, položaje, funkcije itd. ljudi će konkurisati jer im donose očigledne koristi. Samo po sebi, to ne mora da vodi neefikasnosti vlasti, ali u sistemima koji se zasnivaju na monolitnoj vlasti politička konkurencija ne mora da bude poželjna i prihvatljiva. Razlog je u tome što svaka politička konkurencija ne može da se izoluje u okviru samo jednog sloja ili grupe ljudi, već ako ne uvlači i delove društva u političku konkurenciju, ona smanjuje jedinstvenost vlasti u odnosu na društvo i otvara mogućnost širenja određenog društvenog pluralizma. U tom smislu, sa stanovišta same vlasti, politička konkurencija je istovremeno i neizbežna i nepoželjna.

U ovom radu pokušaću da, posredno, pokažem kakva je centralizacija privredne vlasti i u kojim uslovima se vodi konkurencija za nju.

III

Ako monopolizacija moći ne mora da bude efikasna, i ako centralizacija vlasti ne mora da dovede do uklanjanja političke konkurencije, da li ideološko jedinstvo može da zameni i neefikasnost moći i sukobe oko vlasti? U načelu, svi koji misle da se socijalistički režimi razlikuju od klasičnih diktatura, i koji smatraju da su oni vid totalitarnih ili autoritarnih režima, pozivaju se na ideološku monolitnost, koja nije nužni uslov diktatorske vlasti, bez obzira da li smatraju da je to jedinstvo posledica zajedničkih uverenja ili snažne i prinudne indoktrinacije. Ali koliko je to jedinstvo? Da bismo videli značaj ovog pitanja, uporedimo ideološko jedinstvo karakteristično za diktaturu i za totalitarizam. Za diktaturu možemo da kažemo da zahteva samo određen stepen ideološkog jedinstva uskog kruga vladara, a ne i društva u celini. Oni koji misle drukčije nemaju pristup vlasti. Za totalitarni režim, pak, karakteristično je ideološko jedinstvo bar šire partije i drugih političkih organizacija, dakle čitavog političkog sloja u društvu, pa i šire, sve dokle dopire vlast. Zašto je to tako? Videli smo da moć ne može tako lako da se monopoliše, jer njena efikasnost zavisi od ponašanja svih ili većine ljudi. Nasuprot tome, vlast ne može da ne bude predmet konkurencije, jer ona donosi neposredne koristi pojedincima koji je poseduju. Međutim, ako bi se imala ideološka moć, ako bi ljudi verovali u iste ciljeve i imali iste ili slične interese, mogla bi da se obezbedi saradnja većine ljudi i da se učvrsti moć i vlast pojedinih ljudi ili jedne partije.

Iz ovoga može da se vidi da ideološko jedinstvo obezbeđuje političku moć, zapravo da monopol nad ideologijom obezbeđuje monopol moći. Isto tako, vidimo da ideološka konkurencija, ukoliko postoji, ima za cilj osvajanje moći a ne neposredno osvajanje vlasti.⁵ Ovaj rad ima za cilj da istraži ovo ključno pitanje: da li je ideo-

---

⁵ Detaljnije u: Gligorov, mart 1982.

loška konkurencija neizbežna i, posebno, koji je njen uticaj na političku moć? Oblast političke konkurencije koju ću posmatrati je priroda privrednog sistema socijalizma i privredna politika takvog sistema.

Ovaj slučaj ima opštiji značaj iz sledećeg razloga. Socijalistički režimi su nastali na osnovu dosta raširenog ideološkog jedinstva inteligencije i političara o ciljevima i sredstvima ovih režima. Drukčije rečeno, većina ljudi koji su se intelektualno ili neposredno bavili politikom, na primer u Rusiji posle oktobarske revolucije — nešto zbog svog već stečenog uverenja, a nešto zbog uspeha same revolucije — verovali su u superiornost marksizma nad drugim ideologijama ili naučnim pravcima. Čak i oni koji nisu bili marksisti smatrali su da marksizam pruža dovoljno prostora za naučnu i ideološku raspravu o političkim i privrednim pitanjima. Ovo, dakle, prvobitno jedinstvo ili tolerancija, doživelo je teške poraze u razvoju socijalističkih država, pre svega u pobedi staljinističke ideologije. Ako se, dakle, pokaže da ni u slučaju kada postoji određena saglasnost o ideološkim pretpostavkama političke moći ne može da se izbegne ideološka konkurencija, možemo da pretpostavimo da u drugim slučajevima pogotovo ne treba očekivati ideološko jedinstvo. Ako, pak, ono postoji u javnim glasilima, političkim organizacijama, i u naučnim publikacijama, do njega dolazi prisilno a ne iz ubeđenja. Vlast je sredstvo ideološkog jedinstva, a nije ideološko jedinstvo osnova političke moći.

Ima posebnih razloga da se ovo pitanje analizira u vezi sa privrednim sporovima. U privredi se, čak i u diktatorskim režimima, pa i u režimima koji se nazivaju totalitarističkim, ispoljavaju lični interesi. Pod pretpostavkom da su ljudi skloni ideološkim zabudama, one su verovatnije u politici nego u privredi. Dakle, ideološko jedinstvo, kao i ideološka indoktrinacija sprovodiće se najteže u privredi. Po mom mišljenju, oni ne mogu da uspeju ni u drugim oblastima, kao što iskustva sa umetnošću i naukom pokazuju, ali ove oblasti ne moraju da budu politički značajne. Međutim, privredna oblast je od nesumnjivog političkog značaja i politička moć se u njoj svakodnevno iskušava. Prema tome, u ovoj oblasti

postojace posebni napori za postizanjem ideološkog jedinstva.

Na kraju, mogu da navedem i jedan nešto apstraktniji razlog. Naime, ideja ima mnogo a rešenja malo. Cisto ideološki sporovi mogu da se vode beskonačno bez izgleda da se ikada definitivno reše, osim pomoću moći. U tom smislu, čisto ideološki sporovi teže da daju prednost već usvojenim rešenjima i stečenim idejnim navikama. Međutim, sporovi o privrednim pitanjima mogu da se pozivaju na činjenice i ograničeni broj rešenja koji se nude. Pored toga, izabrana rešenja mogu da se ocenjuju sa stanovišta njihove efikasnosti. Zbog toga privredni sporovi, kako je pokazao Veber, imaju inherentnu sklonost ka povećanoj idejnoj racionalnosti. U tom smislu, ideološki sporovi o privrednim ciljevima i sredstvima teže da dovode do ideoloških promena. Naravno, te ideološke promene mogu da budu u pravcu povećane ideološke jedinstvenosti, kao i u pravcu ideološkog pluralizma. U ovom radu posmatraćemo i jednu i drugu ideološku promenu.

Dodatak

Neke od ideja o ideološkoj konkurenciji hteo bih da izrazim formalnije. Pod ideologijama podrazumevam skup normativnih stavova koji imaju oblik ideala ili sudova.⁶ Ideali su, na primer, stavovi o poželjnosti slobode, jednakosti, pravde itd., ili stavovi o poželjnosti društvenih stanja koja obezbeđuju ostvarivanje svih tih ili pojedinih skupova ideala. Sudovi su stavovi o poželjnosti pojedinih ideala ili drugih vrednosti u poređenju sa poželjnošću drugih ideala ili vrednosti. Na primer, sudimo o vrednosti slobode u poređenju sa jednakošću, itd.

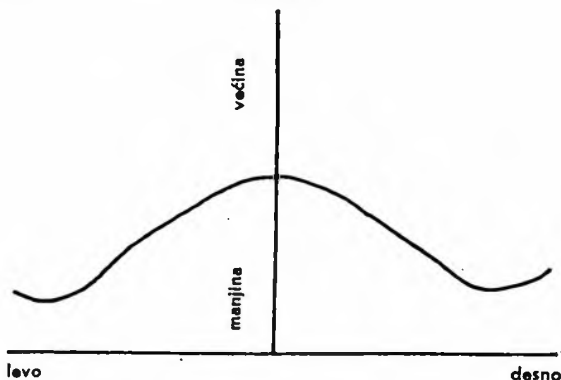
Sada, privredna strana ideologija ogleda se u specifičnim pitanjima kojima se ona bavi. Na primer, možemo da smatramo da su planiranje i svesno dogovaranje bolji od stihije ili tržišta. Ili možemo da smatramo da je zaposlenost važnija od efikasnosti, ili da je inflacija podnošljivija od siromaštva, i tome slično. Dakle, mogu da po-

⁶ Detaljnije u: Gligorov, 1983.

stoje privredni ideali, kao i privredni sudovi. Prvi se najčešće nalaze u osnovi privrednog sistema, a drugi u osnovi privredne politike.

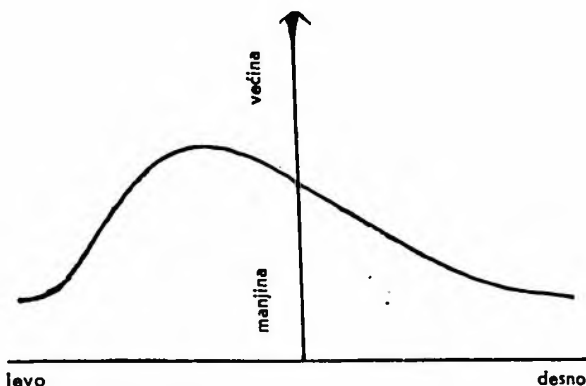
Pretpostavimo da svi ljudi, ili određen broj njih, prihvata neke ideale i sudove, dakle da svi ljudi ili neki od njih slede neke ideologije. Kakva će biti njihova distribucija? U načelu, ne možemo ništa da kažemo o toj distribuciji ako ne postoji ideološka konkurencija. Ako, pak, ona postoji, možemo da uzmemo dva čista slučaja. Pretpostavimo potpuni pluralizam i potpuni monopol ideologija. U prvom slučaju, možemo da kažemo da će ideologije moći da se poređaju na jednoj skali, na primer podeljenoj na levu i desnu stranu. Ako joj pridamo i drugu dimenziju, podeljenu na većinu i manjinu ljudi koji prihvataju jednu ili drugu ideologiju, ili se pridržavaju određenih načela racionalnog izbora, dobićemo sledeću normalnu distribuciju ideologija u pluralističkom društvu.

Slika 1.

Većina ljudi u uslovima pluralističke ideološke konkurencije prihvataće ideologije koje su bliže centru ideološkog prostora. Nasuprot tome, u monopolističkim ideološkim konkurencijama moguće je da većina prihvata neku ideologiju bliže levom ili desnom kraju ideološkog prostora. Na primer, neka prihvata leviju političku ideologiju.

Slika 2.

Koja je situacija stabilnija, tj. koje je od ova dva stanja ravnotežno? Ovde nam pomaže ideja koja se pripisuje Veberu (a zapravo se nalazi najjasnije izražena kod Pareta). Ako su ljudi u bilo kom smislu racionalni, na primer ako kao u privredi proveravaju svoje ideale na činjenicama — dakle, ako postoji proces povećanja racionalnosti — tada je situacija pluralističke ideološke konkurencije stabilna, a ova druga nije. Razlog je u tome što će uvek većina ljudi imati mogućnosti da se služi većim izborom ako se ne ograniči na uski ideološki prostor koji pruža monopolistička konkurencija. Ovaj rad se bavi nastankom monopolističke konkurencije, njenom nestabilnošću i njenim ponovnim uspostavljanjem posle razrešenja političkih i ideoloških sukoba u socijalističkim državama. Delimično, u ovom radu se posmatra i nestabilnost ideološkog monopolizma koji je nastao posle pobeđe staljinizma. No, osnovni predmet rada je pobeđe staljinističke ideologije i stabilno održavanje njenog ideološkog prostora uprkos njenom napuštanju.

---

2. Bolje manje, ali bolje

Po nekima, revolucionarne promene započete 1917. zauzimanjem Zimskog dvorca završile su se uvođenjem ratnog stanja u Poljskoj. Zapravo, one su se završile mnogo ranije. Već 1921. godine ruska revolucija je doživela privredni, politički i ideološki poraz. Sa privrednog stanovišta, sistem ratnog komunizma doveo je do velike krize i nečuvene gladi.¹ Sa političkog stanovišta, pobuna u Kronštatu, kao i pobune na selu, uz potpunu podeljenost boljševičke partije ugrozili su osnovu sistema. Bunili su se radnici, seljaci i članovi partije na koje se sistem oslanjao. Ideološki, moralo se odustati od mnogih najdubljih uverenja o izgradnji socijalizma i ponovo uvesti već ukinute privredne ustanove. Međutim, revolucija je vojno uspeła. Kada bi se, u tim uslovima, tražilo političko rešenje, teško je videti kako bi se mogla očuvati postojeća vlast.

Ipak, sovjetska vlast se konsolidovala, preživela mnoge unutrašnje sukobe, u drugom svetskom ratu preživela spoljnu opasnost i uspeła da proširi socijalistički režim i na druge države u Evropi. U većini tih država potpuno je prenesen staljinistički režim koji je zavladao Sovjetskim Savezom, ali bez određene legitimnosti koju je on stekao pobedom u svetskom ratu. Zbog toga, a i iz drugih razloga, nove socijalističke države nisu ostvarile odgovarajuću stabilnost. I u samom Sovjetskom Savezu destabilizacija i kasniji pokušaji da se ona obustavi doveli su do odgovarajućih, mada manje dramatičnih, političkih sukoba. Na osnovu toga, možemo da kažemo da se politički i ideološki prostor, kao i sukobi i razrešenja, kojim se karakterišu socijalističke države, oformio u periodu borbe za vlast u Sovjetskom Savezu do potpune pobeđe Staljina u unutrašnjim i međunarodnim sukobima.

---

¹ Cf. Смилга, 1925.

I

Politički prostor socijalističkih država određen je činjenicom da u njima postoji samo jedna partija. Kako je došlo do toga da su socijalistički politički sistemi jednopartijski politički sistemi? Sa jedne strane, dokazuje se da je to posledica ugroženosti revolucije od kontrarevolucionarnih snaga, a sa druge, smatra se da je to oduvek bilo marksističko i komunističko uverenje. U svetlu poraza koje je ruska revolucija doživela u periodu ratnog komunizma i usled veoma jake opozicije na koje je nailazila i u svojim redovima, moglo bi ukidanje političkog pluralizma da se objasni, mada ne i opravda, odbranom sopstvene vlasti. Zavodenje jednopartijske diktature, kao i zabrana unutarpartijskih frakcija, možda je i posledica ovih okolnosti. Međutim, sasvim je izvesno da se politički prostor u Rusiji sužavao već od samog početka revolucije. Trocki je, kao što je poznato, posle zauzimanja Zimskog dvorca, na kongresu lenjingradskog sovjeta odbio ponude o koalicionoj vlasti i poslao opozicione partije na »đubrište istorije«.² Kasnije, za političke protivnike, naročito za esere, osnivani su logori i održavana suđenja na kojima su donošene i smrtne kazne.³ Mnogi kadeti su 1921. i 1922. prognani iz Rusije, a neki drugi opozicionari su poslani u Sibir.⁴ Događaji koji su sledili, sve do Staljinovih masovnih koncentracionih logora i čistki, dovoljno su poznati. Dakle, ne izgleda da su boljševici bilo kada ozbiljno mislili o bilo kakvom drugom političkom sistemu u socijalističkim državama, već o jednopartijskom.

Može se, međutim, smatrati da marksisti nisu uvek predviđali da će socijalistički režim biti jednopartijski. Za to se mogu navesti bar dva dokaza. Najpre, može se dokazivati da je Marks diktaturu proletarijata smatrao samo veoma kratkom diktaturom jedne partije, ili grupe revolucionara, dok se ne obezbede osnove socijalističke vlasti. Kasnije, pak, moglo bi ili doći do političkog pluralizma više revolucionarnih partija, ili do potpunog odbacivanja »političkog plašta« u revolucionarnim društvima

² Cf. Rabinovich, 1978.

³ Cf. Carr, 1952 II.

⁴ Cf. Rosenberg, 1974.

ma.⁶ Na kraju krajeva, zar se u tome ne sastoji njegova toliko hvaljena podela na političke i društvene revolucije? No, činjenica je da Marks nije predviđao da bi posle revolucije moglo da dođe do situacije u kojoj bi većina, a posebno većina revolucionarnih slojeva, bila protiv novostvorene vlasti. Nije jasno da li bi on u tom slučaju smatrao da treba tražiti politička ili diktatorska rešenja. Svako može da ponudi svoje mišljenje kao odgovor na to pitanje, jer ni u jedan odgovor ne možemo biti sigurni.

Zatim, možemo da dokazujemo da su mnogi boljševici smatrali da će njihova partija omogućiti postojanje unutarpartijskog pluralizma i da su smatrali da imaju prirodno pravo da osnivaju frakcije i da se bore za vlast nad partijom.⁷ Čak i Trocki i Buharin, pošto su se našli u manjini ili pred porazom, smatrali su da im je unutarpartijski politički prostor suviše uzak, i težili su stvaranju novih partija ili uvećavanju unutarpartijske demokratije. Ovaj dokaz je oslabljen činjenicom da su i Trocki i Buharin bili protiv veće partijske demokratije kada im ona nije išla na ruku, a da su njoj težili samo kao sredstvu da se održe u političkoj borbi iz koje su bili istiskivani. Strateški, dakle, oni nisu verovali u pluralizam i demokratiju, ali su taktički bili spremni da se na nju pozovu. Prema tome, mogli bismo da zaključimo da se možda nije od samog početka težilo jednopartijskom režimu, i da bi taktički boljševici mogli da pristanu i na višepartijski sistem, ali da je njihova prirodna sklonost bila ka jednopartijskom sistemu i da su strateški tome težili.

Valjda iz tih razloga na krizu iz 1921. godine i na pobune seljaka i radnika, boljševici su odgovorili uvođenjem jednopartijske diktature i »nove ekonomske politike«. Politički, dakle, oni nisu popustili, a privredno jesu.

II

Uvođenje »nove ekonomske politike« omogućilo je stvaranje novih ideoloških sukoba. Koja je »prirodna«

---

⁶ Cf. Draper, 1978 II.

⁷ Cf. Daniels, 1960.

podela ideološkog prostora u socijalističkim državama? U početku, do 1921, stvarale su se i raskidale frakcije po mnogim pitanjima, pa se može reći da je ideološki prostor bio potpuno nestabilan. Možda, međutim, neću pogrešiti ako kažem da je logično da se, u odnosu na centar vlasti, prvo oformila »levica«.⁷ Očigledno je da će u svakoj revoluciji najpre da se jave oni koji smatraju da se ona ne sprovodi dovoljno dosledno. Radikalizam, za razliku od pragmatizma, nema granica. Posle konsolidacije, pak, vlasti i uvođenja kakvog-takvog političkog sistema, otvara se prostor za stvaranje desnice. NEP je otvorio takav prostor. Iz specifičnih političkih razloga taj prostor se veoma mnogo suzio u daljem razvoju socijalističkih država, ali nije nikada potpuno ukinut. On, u načelu, uvek postoji, bez obzira koliko je rizično u njemu se nalaziti.

Ideološka konkurencija (mada ne i borba za vlast) u socijalističkim državama vodi se za ove dve struje, odnosno za njihovo mesto u ideološkom prostoru. Da li ove struje imaju neke trajne ideološke karakteristike? Na ovo pitanje mogu da se daju dva odgovora. Prvo, ukoliko su neke struje, kao trockisti, oformljeni u trajne frakcije ili partije, njihove ideološke karakteristike su stabilne, ali se njihovo mesto u ideološkom prostoru menja u zavisnosti od ideoloških promena centra moći. Drugo, ukoliko se posmatraju samo formalna obeležja ideološkog prostora, njihove ideološke karakteristike mogu neprestano da se menjaju. Staljinisti mogu da se nalaze na levici, kao i na desnici, buharinisti mogu da budu u savezu sa levicom, kao i da zauzimaju svoje uobičajeno mesto na desnici, itd. Čak i savremenije podele na konzervativce i reformatore, progresiviste i dogmatičare, liberale i ortodokse, mogu da se različito posmatraju u različitim periodima političke borbe, i u zavisnosti od stanovišta sa kojeg ih drugi posmatraju. No, svakako, klasična podela na levicu i desnicu ostaje ona koja je nastala u vreme političkih borbi oko NEP-a.

Prirodna podela ideološkog prostora socijalističkih režima ne bi bila potpuna ako ne bismo definisali centar

---

⁷ Više o tome u; Gligorov, 1980a.

ovog prostora.⁸ Možda je, u tom pogledu, shvatanje levice najzanimljivije. Sve do 1927. leвица je smatrala da centralna struja ne može ni da postoji. Tek posle definitivnog poraza levice na XV kongresu boljševičke partije, Trocki je video da se desni blok razdvaja na centar i desnicu.⁹ Ali i tada on nije verovao da bi partijski centar mogao da oformi neku sopstvenu ideologiju. Posebno su uporno njegovi sledbenici dokazivali da će staljinisti biti prinuđeni da prihvate uverenja levice, jer osim leve i desne ideologije ne može postojati nijedna druga.¹⁰

Na čemu se zasnivalo to shvatanje? Možda je najlakše to videti na sledeći način. Pretpostavimo da u socijalističkoj državi postoje dve političke klase; jedna je boljševička, tj. socijalistička, a druga je reakcionarna, tj. kapitalistička. Pretpostavimo, takođe, da je boljševička partija u manjini i na vlasti, a reakcionarna klasa je u većini ali nije organizovana i isključena je iz vlasti. Odnos snaga je, očigledno, poremećen. Ako se taj odnos snaga ne bi menjao, većina bi polako ali sigurno osvojila vlast. Zbog toga, reakcionarna klasa mora da zagovara odustajanje od bilo kakvih promena, a boljševička partija mora da se zalaže za promenu postojećeg stanja. Naravno, promene mogu biti radikalne ili postepene. Ali to već nije ideološko pitanje. Pitanje o tempu promene socijalističkog društva postaje ideološko jedino ukoliko se njime prikriva spor o ovom osnovnom pitanju: da li je potrebno osloniti se na monopol vlasti i izmeniti postojeći odnos snaga, i sve što on pretpostavlja, u svoju korist? Ako se na to pitanje da pozitivan odgovor, lako je videti da izbor između radikalnih i umerenih rešenja nije načelne prirode; štaviše, radikalno rešenje se nameće samo po sebi. Zapravo, pošto će suparnička klasa zastupati umerene promene, ukoliko mora da prihvati bilo kakve promene, i težiti da čitavu svoju ideologiju zasnuje na umerenom stanovištu, boljševička partija mora da teži ili prihvati radikalno stanovište. Prema tome, čak i ako pitanje o tempu promena socijalističkog društva nije ideološko pi-

---

⁸ Više o tome u: Gligorov, 1980b.

⁹ O Trockijevom shvatanju cf. M. Lewin, 1968.

¹⁰ Vidi pismo Preobraženskog Trockom u *Biltenu opozicije*, mart 1931.

tanje, zbog toga što će opozicija uvek težiti da se zalaže za umerena rešenja, partija na vlasti biće primorana da teži ideološkom radikalizmu.

Posmatrano sa tog stanovišta, u partiji na vlasti mogu da postoje samo dve trajne ideološke struje. Jedna je radikalna, ili leva struja, a druga je umerena, ili desna struja. Naravno, odmah se vidi da je ideološki polažaj desne struje nestabilan. Najpre, ona nema svoju izvornu ideologiju, već samo modifikovanu ideologiju opozicije, a potom, njena se ideologija zasniva na taktičkom a ne na strateškom pitanju. Očigledno, između te dve ideološke struje nemoguće je da postoji centralna struja. Šta bi ona uopšte zastupala? Ako bi htela da se razlikuje od desne struje, morala bi da prihvata i stavove levice, a ako bi htela da se suprotstavi levcima, morala bi da se poveže ili osloni na desnicu. Budući da je leвица nesumnjivo ideološki nadmoćnija od desnice, bilo kakva centralna struja moraće da se, kad-tad, poveže ili osloni na levicu.

Prema tome, svaka centralna struja može da postoji samo radi osvajanja vlasti unutar partije, a ideološki — moraće da prihvati stanovište levice.

Na osnovu ovog izvođenja shvatanja leve opozicije možemo da zaključimo da do stvaranja centralne struje može da dođe samo u borbi za vlast, ali u ideološkoj konkurenciji mogu da postoje samo dve struje, leva i desna, od kojih je desna u ideološki podređenom položaju. Na osnovu ovog stanovišta, borba za vlast određuje položaj centra političkog prostora u socijalističkim državama u kojima je manjinska partija na vlasti i ne postoji legalna opozicija.

Naravno, taj je centar nestabilan, jer trajna ideološka superiornost levice, kao i trajna politička superiornost desnice moraju da dođu do izražaja. Ako partija želi da sačuva vlast, mora da prihvati levu ideologiju, a ako želi da vlada u savezu sa društvom, mora da se osloni na desnu taktiku. Ovaj izbor se najlakše vidi na poznatom pitanju o »smički«, tj. savezu između radnika i seljaka u postupku izgradnje socijalističkog društva. Na analizi tog pitanja možemo da vidimo i neke nedostatke shvatanja levice o podeli ideološkog prostora u socijalističkoj državi i o nemogućnosti postojanja centralne struje.

Ovo pitanje je dovoljno detaljno istraženo pa mogu samo ukratko da prikazem osnovne stavove i iznesem ishod ideoloških sukoba o pitanju saveza partije na vlasti, slojeva koji je podržavaju i naroda.

»Savez radnika i seljaka« trebalo je da se zasniva ne na političkim interesima, već na privrednim interesima. To je osnovna karakteristika Lenjinove strategije prelaska na »novu ekonomsku politiku«. Svi su, naime, bili saglasni sa njegovim shvatanjem da je politički interes seljaka, odnosno naroda, vezan za kapitalizam, a da je jedino moguće privrednim interesima vezati ga za socijalizam. Na toj osnovi možemo da podelimo desna i leva shvatanja na sledeći način. Levica je smatrala da je privredni interes privremen a politički interes trajan, a desnica je smatrala obrnuto, da je politički interes naroda privremen a privredni interes trajan. Otuda je za levicu savez sa narodom bio taktičko rešenje, a za desnicu strateško. No, ni jedna ni druga struja nije negirala činjenicu da se stabilnost režima zasniva na ovom savezu i da svaka politika mora o tome da vodi računa. Ova saglasnost levice i desnice otvara mogućnost stvaranja nove struje koja bi zagovarala neprihvatljivost politike saveza sa narodom. Na koji način ta struja može da se nađe u centru političkog prostora to je političko pitanje i predstavlja osnovni taktički problem jedne takve političke strategije.

Pogledajmo kako je to taktičko pitanje rešeno. Desnica je dokazivala, u osnovi, sledeće: ako prihvatate da je savez sa narodom osnova naše ekonomske politike, to dovodi do određenih političkih posledica: privredni savez je nemoguć bez političkog saveza. Levica je, nasuprot tome, dokazivala sledeće: ako prihvatate da je izgradnja socijalizma osnovni cilj naše politike, to dovodi do određenih privrednih posledica; privredni savez mora da se prilagodi političkim clijevima. Desnica je dokazivala da privredni savez može da obezbedi ostvarivanje socijalističkih ciljeva, a levica je dokazivala da ostvarivanje socijalističkih, političkih ciljeva ne mora da razruši privredni savez sa narodom. U tim okvirima su se vodile, kao što ću kasnije pokazati, sve ostale ideološke i naučne rasprave o ekonomskoj politici i privrednom sistemu socijalističke države. Pretpostavimo sada da neka struja smatra da je jedan aspekt ove ideologije nespojiv sa drugim. Pretpo-

stavimo da neka struja smatra da se privrednim savezom ne mogu postići socijalistički ciljevi, ili da ostvarivanje socijalističkih ciljeva zahteva odustajanje od privrednog saveza. Obe do sad analizirane struje bi, svakako, zajednički ustale protiv ovakve politike. To je u osnovi Buharinove misli, da su on i levica međusobno bliži nego bilo koja od te dve struje i Staljin. Drugim rečima, strateški posmatrano, takva ideologija ne bi mogla da se nađe između leve i desne struje. Ona bi ili mogla da bude na izvanpartijskoj desnici, ako bi oni koji je zagovaraju taj argument koristili da bi dokazali da socijalistički ciljevi nisu poželjni, ili bi mogla da se nalazi na krajnjoj levisi partije, ako bi se taj argument koristio da bi se dokazalo da privredni savez nije poželjan.¹¹ Staljin je, međutim, uspeo da sa svojim shvatanjem ostane, dovoljno dugo, u centru ideološkog i političkog prostora. Koja je bila njegova taktika? Po Buharinu,¹² on se koristio lažima, obmanama, prevarama, ucenama i svim mogućim drugim sredstvima. Drukčije rečeno, po Buharinu, centralna struja može da se oformi jedino ako se od partije i naroda, a posebno od sopstvenih političkih saveznika, prikrivaju stvarni ciljevi kojima se teži. Javno, dakle, centralna struja mora da prihvata ili levu ili desnu ideologiju. I' čas jednu a čas drugu, jer bi se inače one ujedinile protiv te nove struje, a prikriveno mora da zastupa novu ideologiju o rušenju političkog saveza radnika i seljaka. Levici je Staljin pokazivao jedno lice, ono koje ističe doslednost ostvarivanja socijalističkih ciljeva, a desnici je pokazivao drugo lice, ono koje ističe neophodnost privrednog saveza. Obe struje nadale su se da će moći da centar privuku na svoju stranu i nisu težile osnivanju sopstvenog saveza. Na osnovu ovog shvatanja, ideološki i politički centar u socijalističkim državama morao bi da bude lažan, tj. da se zasniva na političkoj obmani sopstvenih protivnika.

To, međutim, ne izgleda sasvim uverljivo. Pretpostavimo, naime, da su i levica i desnica stvarno težile onome što su zagovarale. Uzmimo da je desnica bila potpuno za privredni savez kao sredstvo izgradnje soci-

---

¹¹ Vidi Buharinov razgovor sa Kamenjevim: *Dissent*, 1979.

¹² Isto.

jalizma, a da je levica bila za socijalističke ciljeve kao sredstvo obezbeđivanja privrednog saveza, da li bi oni mogli da prihvate ona shvatanja koja bi od privrednog saveza ili od izgradnje socijalizma učinile cilj sopstvene politike? Nema sumnje da ne bi. Ove dve struje ne bi mogle da budu prevarene, da nisu same prikrivale svoje stvarne ciljeve i da, zbog toga, nisu i same želele da učestvuju u političkoj obmani. Staljin je tu nestabilnu i nelagodnu političku ravnotežu između levice i desnice iskoristio da obezbedi sopstveni politički prostor. Levica je bila spremna i da napusti privredni savez sa narodom za račun ostvarivanja svojih političkih ciljeva, a desnica je bila spremna da sporazum sa narodom uzdigne na mesto vrhovnog cilja. Između ostalog, oni su na to bili spremni jer bi se time njihov ideološki spor i nelagodna saglasnost o nužnosti privrednog saveza i brze izgradnje socijalizma razrešili. Da te ideološke saglasnosti i istovremene ideološke konkurencije između levice i desnice nije bilo, ili da su njihovi politički instinkti bili razvijeniji, oni ne bi dozvolili da se u partiji oformi samostalni ideološki i politički centar koji su morali da posmatraju kao zasebnu snagu.

Teškoća je, dakle, bila u tome što su i desnica i levica pokušavale da, u uslovima jednopartijske diktature, izgrade ideologiju koja bi ih ozvaničila i pred partijom i pred narodom. To se suprotstavljalo kako političkoj stvarnosti tako i osnovnim ideološkim ubeđenjima partije. Posle mnogih privrednih, političkih i ideoloških iskušenja kroz koje je prošla boljševička partija, ona je bila spremna za nastanak struje koja će se osloniti odlučno na onaj jedini instrument koji je bio neprikosnoven u njihovim rukama: vlast. Ideologija centra koja je stvorena bila je ideologija vlasti, odnosno ideologija socijalističkog režima koji je potpuno oslonjen na vlast kao sredstvo ostvarivanja svojih ciljeva.

Prema tome, centralna linija u ideološkom prostoru socijalističkih država je ona koja svim ciljevima teži uz pomoć vlasti. Koji će to ciljevi biti jeste, naravno, ideološko pitanje i odgovor na njega zavisi od razrešenja sukoba između levice i desnice. S obzirom na svoju ideološku superiornost, možemo da kažemo da će se centralna ideologija uvek nalaziti bliže levisi nego desnici. To, na-

ravno, ne znači da će se uvek sprovesti i privredna politika levice i da će se potpuno odustati od političkog pragmatizma. To samo znači da će taj pragmatizam biti ograničen, privremen i, u stvari, deo taktike vladanja.

III

Od samog početka svi su bili svesni da je odnos snaga u socijalizmu poremećen. Privredna moć je na strani većine, a politička vlast na strani manjine. Kako da se vlast iskoristi da bi se preuzela i privredna moć? Po levisi, put je vodio preko industrijalizacije ka stvaranju radničke klase koja bi predstavljala oslonac nove vlasti. Po desnici, kapitalizam je trebalo putem konkurencije i planiranja da uraste u socijalizam. Po oceni i jednih i drugih došlo je do trećeg rešenja. Nastala je moćna nova klasa birokrata koja je pružila političku i privrednu moć boljševičkoj vlasti. Došlo je do birokratske kontrarevolucije.¹³ Novi poredak koji je nastao sve više je težio potpuno specifičnoj klasnoj strukturi, političkom sistemu sa dve klase: radničkom klasom i birokratijom.

Shvatanja o klasnoj strukturi socijalizma zanimljiva su ne samo zbog poznatih dilema o tome da li birokratija predstavlja izdvojeni društveni sloj ili samo radničko predstavništvo. Ona su zanimljiva zato što nas stavljaju pred jedno važno pitanje koje je u osnovi svih nedoumica o klasnoj strukturi socijalizma. Sa jedne strane, naime, marksistička ideologija, koju slede svi koji su u socijalističkim državama na vlasti, uči da je svako društvo, do konačnog nastanka komunizma, klasno društvo, i to iz razloga koji su nezavisni od prirode političke vlasti. Sa druge strane, društvo kojim vladaju oni koji prihvataju tu teoriju klasa ne bi, po njima, trebalo da je klasno, odnosno trebalo bi da sadrži samo ostatke prethodnih klasa i radničku klasu. Međutim, uzmimo sada sledeće pitanje. Da li će društvo u kojem su oni koji su na vlasti uvereni da je svako društvo podeljeno na vladajuće i potčinjene klase biti podeljeno na te dve a možda i druge klase? To je zanimljivo pitanje kako za one koji prihva-

---

¹³ McNeal, 1977.

taju teoriju klasne podele društva, tako i za one koji je ne prihvataju. Oni koji je ne prihvataju, na primer, smatraće svakako da čak i ako klasna podela društva nije moguća, ona će biti najverovatnija u onim društvima u kojima svi veruju da je takva klasna podela moguća i prirodna. Prema tome, do klasne podele ne bi moralo da dođe, ali bi svi težili da se tako ponašaju kao da je to jedini ispravan društveni sistem. Mogli bismo, na primer, da kažemo da se birokratija ponaša kao posebna klasa, mada to ne može da bude, tj. mada nije nikakva društveno-efikasna klasa.

Nasuprot tome, oni koji veruju u teoriju o klasnoj podeli svih, ili svih razvijenijih društava, ne bi imali nikakve teorijske teškoće sa analizom socijalističkih država. Oni bi mogli da analiziraju odnos snaga u tim državama polazeći od one klasne podele koja im se čini saglasna sa činjenicama. Na primer, mogli bi da smatraju da u socijalističkim državama u početku postoje dve osnovne klase, radnici i seljaci, da zatim izrasta i treća klasa — birokratija — a da na kraju socijalizam prerasta u sistem sa dve klase: radnici i birokratija. Teškoća sa ovim shvatanjem je samo u sledećem. Svi koji prihvataju teoriju klasa u marksističkom smislu te reči, polaze od toga da je osnovni kriterij za klasifikaciju klasne podele položaj u procesu proizvodnje. Pošto birokratija nema, ili nema sva, nikakav položaj u procesu proizvodnje, ovaj kriterij ne može lako da se primeni. Nasuprot tome, svi drugi kriteriji koji su, po ovom shvatanju, izvedeni iz ovog osnovnog kriterija, podela rada, svojinski odnosi, pravni status, imućnost i privilegije, itd., ne mogu da dovedu do one klasne podele do koje nam se čini da nas činjenice vode.

Ove teškoće bi potpuno otpale ako bismo prihvatili shvatanje o postojanju političkih klasa. U tom slučaju, mogli bismo jasno da podelimo društvenu strukturu socijalističkih država na političke klase. Naravno, to bi bio samo početak, jer bismo pri svakoj detaljnijoj analizi mogli da dođemo do mnogo složenije podele političke moći u socijalističkim državama, držeći se ipak uvek osnovne podele na one koji imaju vlast i one koji je nemaju ili se njoj samo pokoravaju.

Ove načelne ideje su značajne zbog toga što se sve diskusije u socijalističkim državama vode i sa otvorenom ili pretpostavljenom idejom o strukturi društva i o odnosu snaga u njemu. Odnos snaga, po marksističkom shvatanju, određuju osnovne klasne podele, pa svaka debata o ciljevima i sredstvima socijalističke vlasti mora da se osloni i na neku ideju o odnosu snaga. Tako je bilo od samog nastanka socijalističkih država, od oktobarske revolucije. Na sve moguće način varirala se ideja o društvenoj zaostalosti socijalističkih država i o nepovoljnoj klasnoj strukturi, pa, prema tome, o nepovoljnom odnosu snaga. Međutim, od samog početka predviđana je mogućnost da se taj odnos snaga preokrene u svoju korist, ne samo postepenim uvećavanjem udela radničke klase u društvenoj strukturi, već i stvaranjem snažne vlasti, odnosno vladajućeg sloja. Dvosmislenosti u vezi sa tom mogućnošću vidljive su kod svih vodećih boljševika — Lenjina, Trockog, Buharina i Staljina. Ove sklonosti ka oslanjanju na vlast i vladajući sloj vidljive su i kod sporova o ulozi sindikata, o ulozi vrhovnog privrednog saveta, o ulozi frakcija u partiji, o ulozi partijskog organizacionog biroa i sekretarijata i o ulozi planiranja i ostalih mehanizama upravljanja privredom. Ova dvosmislenost se najbolje vidi u Lenjinovom stavu o tome, naročito u njegovom članku koji će kasnije biti korišćen i za kritiku birokratije i za opravdavanje čistki, u članku »Bolje manje, ali bolje«. ¹⁴ U tom članku Lenjin napada privrednu birokratiju, kao i nedostatak produktivnosti rada privrednih organa. U tom smislu zahteva čistku u tim ustanovama. Zanimljivo je, međutim, da ne traži smanjivanje političke birokratije, kao ni da ne uviđa da je birokratizacija privrede, kao što će kasnije njega tumaćiti Buharin, ¹⁵ posledica birokratizacije političke vlasti. Da bismo to videli, mislim da nije naodmet nešto teorijski razjasniti. Sama reč birokratija, kao i teorija koja je koristi, nije naročito korisna. To, međutim, ovde nije važno. Važno je šta se, politički posmatrano, pod birokratijom podrazumeva. Pod birokratijom se podrazumeva savršeno organizovana državna ili politička uprava, koja

¹⁴ Lenjin, *Delo*, 35.

¹⁵ Бухарин, 1929.

je savršena zato što u njoj nema političke, socijalne ili druge konkurencije. Dakle, birokratski sloj, organizacija ili vlast karakterišu se nedostatkom konkurencije za birokratska mesta, ugled ili položaje. Prema tome, stav prema birokratiji može najlakše da se vidi iz toga da li se onaj koji kritikuje birokratiju zalaže za uvođenje konkurencije ili ne. Ako taj kriterijum primenimo na Lenjinova shvatanja, videćemo da on nije ni pomišljao na potrebu političke konkurencije, bilo u partiji bilo u državnoj upravi. On je smatrao da će se birokratska moć i efikasnost povećati ako se birokratski sloj smanji i učini homogenijim. Posebno se to vidi iz toga što Lenjin teži da privrednu birokratiju učini efikasnijom istovremeno kada sprovodi čistku u partiji. To može da se dovede u vezu sa njegovim opštim shvatanjem o organizovanju partije i osnovi njene društvene moći. Po Lenjinu, od samog početka pa do njegovih poslednjih radova, moć partije nije u njenoj veličini ili brojnosti, već u njenoj efikasnosti. Manja partija biće jedinstvenija i efikasnija. Isto to važi i za privrednu upravu i birokratiju. Manja uprava, povezana jedinstvenim privrednim ciljevima, biće efikasnija. Naravno, politička konkurencija razbija odgovarajuće jedinstvo, uvlači veći broj ljudi u proces odlučivanja i smanjuje efikasnost. Na ovom mestu možemo da se zapitamo o tome šta Lenjin podrazumeva pod efikasnošću? Očigledno, Lenjin meri efikasnost čvrstinom boljševičke vlasti. Ona birokratija je efikasnija koja uspeva da sa što manje otpora sprovodi svoju politiku, tj. da vlada sa što manje suprotstavljanja. Dakle, Lenjin misli na efikasnu vlast.

Polazeći od ovih shvatanja, možemo da vidimo da nije toliko važno pokazati da je birokratija postala nova klasa, već da se odnos snaga u socijalizmu dovodi u ravnotežu pomoću jedinstvene, homogene i efikasne vlasti. Osnovna struktura društva, odnos snaga u njemu, ne sme da se izrazi politički. Političku oblast mora da monopoliše jedinstvena, homogena partija koja se oslanja na političku i privrednu vlast. Oko toga ne sme da bude nikakve konkurencije. Treba obnavljati čistku partije i državnog aparata kadgod može da dođe do pojave političke konkurencije. Moć partije nije u njenom broju, već u njenom jedinstvu.

IV

Jedina prednost boljševika bilo je to što su držali vlast, a to je bila i jedina Staljinova prednost. Zbog toga što je imao vlast, on je »prikupio ogromnu moć«. ¹⁶ Koristeći tu moć stavio je sebi u zadatak da izvrši čistku levice i desnice. Ali leвица se oslanjala na određenu ideološku prednost, a desnica na odnos snaga u društvu. Kako im nametnuti svoju vlast? Očigledan odgovor je: silom. Time možemo da objasnimo ogromnu količinu nasilja koja je bila neophodna da bi se Staljinova vlast učvrstila. Ta sila je bila fizička, ali se težilo i ideološkom i političkom teroru. Ovde je nepotrebno detaljnije navoditi sva sredstva koja su korišćena u obračunavanju sa političkim i ideološkim protivnicima. Treba samo istaći da je ekonomska nauma, pored biološke, bila najteže pogođena Staljinovim čistkama. ¹⁷

Sa političkog stanovišta, zanimljivo je sledeće pitanje. Zašto opozicione struje nisu težile stvaranju političkih partija, i uopšte zašto su pružile tako snažan ideološki otpor i tako slab politički otpor? Za određene struje, »menjševike« i »narodnjake«, to je bio jedini prostor u kojem se mogao pružiti otpor. Osim toga, ideološki sporovi su se, delimično, oslanjali na teorijske i naučne, tj. činjenične, dokaze. Međutim, za »trockiste« i »buhariniste« politički prostor nije bio zatvoren. Pa, zašto su oni pružili tako slab politički otpor?

Počnimo sa »desnicom«, mada se ona politički duže održala. Kao što će se kasnije videti, teorijski odnos snaga je bio na strani »desnice«. Mada je sporno da li su »menjševici« bili bliži »levici« ili »desnici«, nema sumnje da su oni, kasnije, bili daleko bliži »desnici« nego partijskom centru. Uz njih, »narodnjaci« su bili potpuno na strani »desnice«, a i sama boljševička »desnica« (Buharin, Rikov, Sokoljnikov, Šanjin, i dr.) bila je intelektualno veoma snažna. Nasuprot njima, »levica« je imala značajne i sposobne sledbenike (Preobraženski, Pjatakov, Krestinski), ali njihovo stanovište je bilo teorijski teže braniti. Staljinisti, međutim, nisu imali naročito značajne

¹⁶ Lenjin, *Dela*, 35.

¹⁷ Cf. Jasny, 1972.

ekonomiste. Čak ako među njih ubrojimo Feljdmana, on, pored Strumilina, Kšižanovskog i drugih, nije mogao ni u kom slučaju da se dostojno suprotstavi »desnoj« teoriji. »Desnici« treba pribrojati i tzv. »akademske ekonomiste« kojih nije bilo malo i koji su bili njima bliži, jer je, jednostavno, nauka bila bliža »desnoj« ideologiji. Koliko sam u stanju da ocenim, »desnica« je bila neprikosnovena u teorijskim sporovima.

Međutim, ideološki »desnica« je bila potpuno slaba. Njena ideologija se posmatrala sa podozrenjem. »Desnica« je morala da osnuje drugu partiju. U suprotnom, njen položaj u partiji mogao je samo trenutno da bude dominantan, jer je njena ideologija u partiji u podređenom položaju. Međutim, ona nije mogla da teži stvaranju nove partije, a da ne uđe u koaliciju sa određenim političkim snagama, koje u tom slučaju ne bi imale velike koristi od koalicije sa boljševicima. Dakle, i udesno je položaj boljševičke desnice drugorazredan. Iz toga, možemo da zaključimo da je unutar partije desnica bila slaba iz ideoloških razloga, a u društvu uopšte iz političkih razloga. Politički značaj desnice za partiju je bio velik, ali za društvo je bio velik samo dok je bio velik u partiji. Čim bi se desnica izdvojila, njen politički značaj za partiju bio bi mali, pa prema tome mali i za desnu opoziciju. (Ovde treba uočiti da ovo nije nužna posledica formalnog položaja desnice. Možemo da zamislimo, na primer, autoritarni sistem u kojem, zbog drukčije ideološke raspodele snaga, partijska desnica ima, baš zbog svog centralnog položaja dominantnu ulogu. Dakle, ovde je reč o specifičnoj političkoj situaciji.)¹⁸

Prema tome, strateški posmatrano, »desnica« je morala da teži stvaranju nove partije. Taktički, međutim, to bi značilo njenu propast. »Desnica«, jednostavno, nije imala ostvarivu političku taktiku.

Drukčije stoji stvar sa »levicom«. Teorijski posmatrano, ona nije bila u zavidnom položaju. To se lako vidi ako uporedimo teškoće pred kojima se nalazio Preobraženski u poređenju sa ljudima koji su ostali na »ultra-levoju« liniji u partiji (Smilga, Larin, Kricman). Preobraženski je smatrao da se njegova teorija može odbraniti

¹⁸ Cf. Gligorov, mart 1982.

i u uslovima NEP-a, dok su ovi drugi smatrali da je NEP samo taktičko odstupanje od ispravnog socijalističkog puta. Čemu to odstupanje? To je bilo skoro nerešivo pitanje za »levicu«. Sa ideološkog stanovišta, pak, »levica« je imala jasnu prednost. Na njenoj strani su bili ideološka doslednost, nepopustljivost i pravovernost. Preobraženski, a donekle i Trocki, primeri su doslednosti. Oni nisu, kao Buharin i Staljin, menjali svoja shvaćanja i uverenja, a nisu bili ni spremni da od taktike stvaraju strategiju. Pored toga, Trocki je imao velik ugled i izuzetne polemičarske sposobnosti.

No, kako je stvar izgledala politički? Uzmimo da je »levica« težila da stvori zasebnu partiju. Koji bi bio politički efekat te strategije? Njihova moć bi bila mala. Stavije, bili bi prinuđeni na saradnju sa desnicom, jer centar tada više ne bi ni postojao. No, desnici, tada, ta saradnja ne bi ni bila potrebna. U okviru postojećeg političkog sistema, ona bi imala vlast, uz prećutnu podršku naroda. Stavije, ideološki spor između levice i desnice izgubio bi svoj značaj. Rasprava unutar iste partije, unutar iste ideološke struje, ima jedan značaj, a rasprava između dve partije sasvim drugi. Levica bi bila osuđena na ideološki i politički rezervat. Njena jedina šansa sastojala se u ideološkoj konkurenciji. Ta, pak, ideološka konkurencija imala bi određen taktički značaj jedino u kriznim situacijama. Ako bi se moglo pokazati da je boljševička vlast, na primer u privredi, u opasnosti, ideološka dominacija levice imala bi određen, možda odlučujući, politički značaj. To je bila taktika levice. No, strateški posmatrano, ona je morala da igra podređenu političku ulogu, u uslovima poremećenosti odnosa snaga u socijalističkoj državi.

Prema tome, taktički posmatrano, levica je morala da teži zaoštavanju ideoloških sukoba. Međutim, strateški posmatrano, nije mogla da teži samostalnoj političkoj partiji. Levica je imala taktiku, ali ne i strategiju.

Ovo pitanje stvaranja zasebnih partija je zanimljivo zato što su i Trocki i Buharin razmišljali o političkom sistemu u socijalizmu koji bi sadržao dve socijalističke partije. I formalno posmatrano, to je zanimljivo pitanje. Uzmimo da socijalisti osvoje vlast revolucijom, da se

suprotstavljaju većini koja ima drugu ideologiju ali ne može da osniva partije, a da su na vlasti, u koaliciji ili smenjujući se, dve socijalističke partije. Kako bi izgledao, teorijski posmatrano, politički prostor takve socijalističke države? Iz onoga što sam do sada rekao vidimo da bi ideološki odnos ovih dveju partija bio važan, mada ne toliko kao kada su one u koaliciji, a da je politička snaga zavisna od uloge koju bi u tom slučaju imao narod. Ako bi njegova kooperacija bila potrebna, što je u privredi neosporno, tada bi ove dve partije težile da, na određen način, pridobiju onaj sloj koji nazivamo narodom. Očigledno, nikakav centar, odnosno centralna struja ne bi mogla da se oformi.¹⁹ Ideološki bi ove dve struje težile da budu veoma bliske, jer svaki politički ekstremizam ne bi bio dovoljno prihvatljiv za većinu koju nazivamo narodom.

Dakle, ostaje zaključak da su obe ove struje, iz različitih razloga, težile da ostanu i istoj partiji kako bi, svaka koristeći svoju prednost, imale onu publiku pred kojom bi mogle da se bore za vlast i moć. Pred narodom, taj spor, pod pretpostavkama od kojih sam pošao, ne bi imao nikakvog smisla. Nedostatak ovakve situacije je u tome što se, onda, nužno stvara partijski centar: odnosno, stvara se mogućnost za stvaranje nove političke struje sa odgovarajućim šansama za osvajanje vlasti.

Levici i desnici se činilo da partijski centar nema neki značaj, jer bi on mogao da dođe na vlast samo uz upotrebu ogromne sile i nasilja. Centar nije imao političku podršku naroda, niti ideološku podršku partije. Da bi došao na vlast bilo bi potrebno — kako je, na primer, rekao Rikov — »da lete glave«. Ta procena se, kao što je poznato, pokazala ispravna.

Ima mišljenja da se na osnovu ovih razmišljanja može zaključiti kako se pred boljševicima nalazila sledeća alternativa: zavođenje diktature ili predaja vlasti. Time se dokazuje da je Staljin, ako je hteo da očuva vlast boljševika, činio ono što je bilo nužno. Međutim, nema osnova za takvo mišljenje. Boljševici su mogli ostati na vlasti i sa dominacijom levice i sa dominacijom desnice, kao i sa koalicijom, koja bi se povremeno menjala, sve tri

---

¹⁹ Cf. Duverger, 1951.

struje. Staljin, međutim, nije mogao ostati na vlasti, odnosno nije mogao imati potpunu vlast bez primene odgovarajuće količine nasilja, najviše nad svojim sopstvenim drugovima. Sredstva koja su upotrebljena potrebna su samo za stvaranje diktature, a ne i za očuvanje revolucionarne vlasti.

Može se, opet, smatrati da bi umerena diktatura, ili liberalni socijalizam, vodili stvaranju pluralističkog sistema, ako ne odmah, onda dugoročno posmatrano. Posebno bi to bilo nužno u uslovima kada je privredna moć, ili veliki deo te moći, mada ne i privredna vlast, u rukama nesocijalističkih slojeva. Dakle, bilo je potrebno odmah zavešti diktaturu, da se ne bi dugoročno došlo do demokratskog režima. No, to shvatanje se zasniva na uverenju da je opravdano po svaku cenu učvrstiti vlast danas, da se sutra možda ne bi izgubila. Očigledno, ako bi ikada to uvođenje diktature bilo opravdano, bilo bi opravdano sutra, kada je vlast ugrožena. U suprotnom, diktatura mora da se opravda, ne potrebom za očuvanjem sistema, već ako alternativni, trajni sistem. Očigledno, u nekom trenutku, ako je pluralizam u budućnosti neizbežan, diktatura mora da se ublaži, pa će taj pluralistički sistem opet nastati. Sa kog stanovišta se onda uopšte mogu da opravdaju diktatorske mere? Ako, pak, diktatura nije alternativni sistem, već kratkotrajno prolazno stanje, ne izgleda da je logično da je nameće partija na vlasti sama nad sobom. Očigledno bi bilo potrebno da u toj partiji postoje odgovarajući mehanizmi smene na vlasti. Ako je, pak, to tako, diktatura može da se opravda, opet, samo sa stanovišta interesa jedne frakcije unutar vladajuće partije.

Naravno, pluralizam se ne može dugo izbeći, bilo u partiji ili izvan nje. U ovom radu, najviše govorim o uništavanju ideološkog pluralizma, a ne o obnavljanju tog pluralizma. Međutim, nema sumnje da se on ne može izbeći, ako ni zbog čega drugog, ono zbog stalnog podsticaja nauke. U početku, pluralizam je postojao iz političkih i ideoloških razloga, nauka se samo koristila radi

iznošenja odgovarajućih dokaza. Međutim, iz poznatih razloga, ideološke i političke razlike danas mogu da nastaju i iz odgovarajućih oslanjanja na naučni razvoj. No, izvan sfera samih naučnika, ideološke razlike i političke borbe postojeće zato što će postojati moć i vlast i ljudi koji će ih, odnosno neće, imati.

---

3. Nova privreda

Novi poredak zahteva novu privredu. Kako ta nova privreda treba da izgleda? Možemo da navedemo tri mogućnosti koje su isprobane u pojedinim socijalističkim državama. Nova privreda može da ukloni sve uobičajene privredne ustanove i da pređe na neposrednu raspodelu privrednih dobara. Nasuprot tome, nova privreda može da zadrži sve ili pojedine zatečene privredne ustanove, ali da teži paralelnoj izgradnji novih privrednih ustanova. Na kraju, nova privreda može da teži izgradnji potpuno novih ili sasvim izmenjenih privrednih ustanova. Prva mogućnost je krajnji cilj nove privrede (mada se sa sprovođenjem te politike prvo pokušalo, u periodu tzv. ratnog komunizma), treća mogućnost je osnova za izgradnju privrednog sistema socijalističkih država, a na drugoj mogućnosti se najčešće završavaju sve praktične sposobnosti nove vlasti.

I

Levica je, prirodno, imala najjasniju ideju nove privrede. U čemu se ona sastojala? To najbolje može da se vidi iz radova Preobraženskog koji je bio i ostao najbolji tumač privrednih ideja »leve opozicije«.¹ Kao što sam već rekao, levica polazi od pretpostavke da je vlast jedina neosporna prednost komunista u socijalističkim državama, a da je ideološka doslednost jedina stvarna prednost levice u komunističkom pokretu i u ideološkom prostoru socijalističkih država uopšte. Stvarna moć u privredi, kao i stvarni interesi ljudi nisu naklonjeni ni komunistima ni novoj privredi. Samo oslanjanjem na vlast i izmenom odnosa snaga u privredi može se obezbediti i politička vlast i privredni preporod, kao i stvaranje socijalističke privrede. Preobraženski je sebi stavio u zadatak da pokaže čemu treba težiti i kako te ciljeve treba ostvariti.

---

¹ Cf. Preobraženski, 1965, 1980.

Nastankom socijalističke države, svet se deli na kapitalistički i socijalistički, a ta podela oseća se i unutar socijalističke države, naročito posle uvođenja »nove ekonomske politike«, jer socijalistička privreda deluje u moru kapitalističke privrede nepmena i seljaka.² Nije čudno što se leвица, videvši tako položaj socijalističke privrede, osećala usamljenom i ugroženom. Štaviše, taj odnos snaga dovodi do jedne veoma važne posledice, koja određuje sva ostala shvatanja privrednog sistema i privredne politike socijalističkih država. Pošto privredni odnos snaga nije povoljan za socijalističku privrednu, sve postojeće privredne ustanove, u svetu i u samoj socijalističkoj privredi, ne omogućavaju razvoj socijalističke privrede. pa čak. ne omogućavaju ni normalnu koegzistenciju i takmičenje ovih dveju privreda. Privredna konkurencija, tržište robe i novca, spoljna trgovina, organizacija preduzeća i poljoprivrednih proizvođača, i sve ostale privredne ustanove »rađaju kapitalizam« ako se svakodnevno ne izlažu kontroli vlasti i socijalističkom preobražaju. Pored toga, ako taj preobražaj nije dovoljno brz, čak i privredna vlast u rukama komunističke partije neće biti dovoljna za očuvanje socijalističke privrede. Vremena nema mnogo. Na promene u kapitalističkom svetu se ne može uticati, zbog toga treba što brže menjati odnos snaga u samoj socijalističkoj državi, da ne bi došlo do gubitaka i onih prednosti koje komunistička vlast ima u svojoj državi.

Kako treba da izgleda »nova privreda«? Ciljevi nove privrede nisu sporni.³ Socijalistička privreda treba da se oslanja na jaku industriju, podružljivu poljoprivredu i sveopšte planiranje privrednog života. No, u početku, socijalistička država sadrži slabu industriju, privatnu poljoprivredu i slobodnu trgovinu, tj. tržište. Takođe, socijalistička privreda treba da bude deo evropske socijalističke privrede, a sada je izolovana i zavisi od svetske kapitalističke privrede.⁴ U postojećim ustanovama, odnos snaga se ne može izmeniti. Treba stvoriti nove ustanove. Koje su to nove ustanove? Kako istorija socijalizma po-

---

² Cf. Preobraženski, 1965.

³ Cf. Preobraženski, 1965.

⁴ Cf. Trotsky, 1926.

kazuje, to pitanje je neverovatno teško. Preobraženski ga je rešio na sledeći način. Da bismo lakše videli njegovu rešenje, uzećemo jedan apstraktan primer. Pretpostavimo da u kapitalističkoj privredi dominira slobodno tržište, ali da u pojedinim privrednim granama postoje monopoli. Koja će biti privredna politika tih monopola? Oni će, očigledno, težiti da svoje proizvode prodaju skuplje nego što bi ih prodavali da nisu monopoli, a ostvarenu dobit koristiće za proširivanje svog monopolnog položaja. U dogledno vreme, privreda će postati monopolistička, a budući da će raspolagati tolikom količinom moći, oni će podčiniti i ukupnu privrednu politiku svojim ciljevima, pa će kapitalistički sistem dobiti karakteristiku državnog kapitalizma. Ako bi se taj proces odvijao u socijalističkoj privredi, socijalistička vlast bi bila izgubljena u korist vlasti kapitalističkih monopola. Međutim, pošto je vlast u rukama socijalističke države, proces može da se odvija obrnutim redom. Socijalistička država je jedan veliki, u početku slab ali kasnije sve jači, monopol. Socijalistička država treba da iskoristi taj svoj monopol da ostvari veću dobit nego što joj tržište obezbeđuje i da dalje širi svoju privredu. Sa tog stanovišta posmatrano, osnovni problem se sastoji u sredstvima kojima treba iskoristiti monopolistički položaj socijalističke privrede. Preobraženski je odlučio da ta sredstva prikaže na sledeći način. Pretpostavimo privredu u kojoj postoje dva sektora: kapitalistički sektor poljoprivredne proizvodnje i socijalistički sektor industrijske proizvodnje. Na prvom sektoru vladaju tržišni zakoni, koje je on, shodno uobičajenoj praksi marksističke ekonomske teorije, nazvao zakonom vrednosti. Na drugom sektoru vladaju zakoni planiranja. Između ta dva sektora odvija se razmena u kojoj može da vlada zakon vrednosti, ali ne može da vlada zakon planiranja. Zakon vrednosti pogoduje kapitalističkoj privredi; dakle, treba pronaći novi zakon koji će vladati u razmeni između socijalističkog i kapitalističkog sektora. Taj zakon je on nazvao — »zakon prvobitne socijalističke akumulacije«. U čemu se on sastoji? Zapravo njegova sadržina je lako shvatljiva. Budući da socijalistički sektor ima monopol nad proizvodnjom industrijskih proizvoda, naročito nad proizvodima teške industrije, taj monopol treba iskoristiti tako da se ostvari natprosečna

dobit u razmeni sa kapitalističkim sektorom. Osnovno sredstvo kojim je to moguće ostvariti jeste politika cena. Cene industrijskih proizvoda ne bi trebalo da se rukovode zakonom vrednosti, već bi trebalo da sadrže dodatni element »prinudne akumulacije« čime bi se finansirao dalji razvoj industrije.

Dakle, osnovna ideja Preobraženskog je da selo mora da finansira ubrzanu izgradnju industrije, a da se do potrebnih sredstava može doći neravnopravnim odnosom cena u razmeni između sela i grada. Sve ostale njegove ideje, kao i sva ostala njegova dokazivanja tih ideja, imaju za cilj da pokažu da je »prvobitna socijalistička akumulacija« ekonomski ostvarljiva i da nije u suprotnosti sa uobičajenim privrednim ciljevima, kao što su privredna ravnoteža, efikasnost, uvećavanje pojedinačne potrošnje, očuvanje stabilnog novčanog kursa, itd. Ove njegove ideje su značajne i teorijski a ne samo praktično. Pošto se celokupna kasnija debata o socijalističkoj privredi vodila i vodi oko osnovnih ideja i rešenja Preobraženskog, važno je detaljnije izneti njegova shvaćanja socijalističke privrede.

Preobraženski je privrednim problemima prilazio na, moguće je reći, moderan način. On nije polazio — kao Groman, Bazarov, Kondratjev i drugi — od posmatranja empirijskih privrednih promena, već od modela socijalističke privrede koji je koristio za ocenjivanje pojedinih stvarnih privrednih promena i za donošenje zaključaka o ekonomskoj politici koja bi odgovarala i ciljevima modela i privrednim činjenicama. To ne znači, naravno, da ni empirijski način nije moderan, a u mnogo čemu i nadmoćan nad ovim metodom Preobraženskog, već samo znači da sâm Preobraženski nije bio dogmatski marksist, kao što mu se ponekad zamera, mada je svoj metod zasnovao na pristupu koji je sličan Marksovom. Razliku između njegovog i Marksovog metoda nije lako videti i zbog toga što se danas, posle toliko mnogo tumačenja Marksovog metoda, zapravo ne zna kojim se metodom ekonomske nauke Marks koristio. Da li je on opisivao idealnu kapitalističku privredu kako bi pokazao da i u tom posebno povoljnom slučaju ona mora da sadrži protivrečnost, ili je analizirao opšti slučaj kapitalističke privrede, nezavisan od bilo kojeg konkretnog modela kapitalističke privrede,

ili je, na kraju, analizirao najrazvijeniji oblik kapitalističke privrede, po ugledu na Englesku, kako bi pokazao da ona nije saglasna sa daljim privrednim razvojem? U svakom slučaju, Preobraženski se bavio posebnim slučajem socijalističke privrede koja je inferiorna u odnosu na kapitalističku privredu i koja mora da rešava posebne privredne zadatke. Njegov model nema opštu primenu, već se jasno odnosi na jedan tip, čisti tip, socijalističke privrede. U tome je, koliko sam u stanju da vidim, razlika između njegovog i Marksovog pristupa.

Pored toga, Preobraženski se nije, kao Marks, detaljnije bavio teorijom vrednosti. On je, kao što sam pokazao, pretpostavio da u svakoj savremenoj privredi, bilo kapitalističkoj ili socijalističkoj, mora da važi monopolistička i državnomonopolistička teorija vrednosti. On je, zbog toga, smatrao da statička teorija vrednosti i privredne ravnoteže, kojom se Marks bavi u većem delu svojih radova, nema smisla u uslovima monopolističke privrede i da je nužno posmatrati dinamičku ravnotežu u kojoj može da se sagleda uloga države i monopola. On je polazio od stanovišta da je monopolska dobit neravnotežna kategorija i da se, u tom slučaju, privredna ravnoteža može posmatrati samo dinamički. Ovaj pristup ima i prednosti i nedostatke. Prednosti su u tome što se ne ulazi detaljno u onaj spor koji će kasnije biti veoma značajan, ali ne i naročito plodan, za socijalističku privrednu teoriju, ne razmatra se pitanje »normalne cene u socijalizmu. Kod prelaska iz jednog ravnotežnog stanja u drugo, ovaj problem, možda, nije ni dobro postavljen. No, nedostaci ovog pristupa su u tome što se ne može videti kakva su svakodnevna očekivanja, interesi i ponašanja pojedinih privrednih subjekata, pa se, prema tome, ne može jasno uočiti u kojoj meri će oni biti spremni da se odreknu svakodnevne ravnoteže za račun dugoročne ravnoteže i stabilnosti privrednog sistema. Teorijski posmatrano, Preobraženski je imao velik nedostatak u tome što nije uspeo da prikaže svoju teoriju državnosocijalističkog monopola u okviru određene teorije vrednosti kojom bi pokazao da su ti privredni odnosi međusobno saglasni i da obezbeđuju normalnu efikasnost privrednog sistema. Jednostavno rečeno, pretpostavio je a

nije dokazao da su državnomonopolističke cene primenjive i efikasne.

Ako se ovaj nedostatak njegove teorije zanemari, ideje Preobraženskog su lako shvatljive. Smatrao je da selo treba da bude »unutrašnja kolonija« socijalističke države (zanimljivo je upitati se šta bi Preobraženski smatrao da je ispravna socijalistička politika prema »spoljnoj koloniji« kada bi je socijalistička država imala) i da ona treba da obezbedi sredstva za razvoj industrije. Ta sredstva bila bi uzeta nepovratno putem nejednake razmene između poljoprivrede i industrije. Čist transfer sredstava (ili čista eksploatacija) sa sela u grad trebalo bi da bude posledica nejednakih cena. Da li bi selo imalo interesa za takav transfer svojih sredstava? Očigledno, ne bi. Tu se Preobraženski, doduše, kao i svi drugi marksisti koji prihvataju shvatanje o tzv. »stvarnim interesima«, dvoumi. Selo, naime, ne može da ima interes da bude eksploatisano. Međutim, njegovom eksploatacijom postiže se opšti razvoj privrede, pa, prema tome, i samog sela. Za to bi selo trebalo da bude zainteresovano. Dakle, stvarni interesi sela su na strani potčinjavanja socijalističkoj eksploataciji. Međutim, Preobraženski je dovoljno realističan da ne očekuje da će seljaci saradivati u sopstvenoj eksploataciji, pa posmatra slučaj kada do te saradnje ne dolazi. Kako onda sprovesti tu eksploataciju? Nisam siguran da je Preobraženski dao neki jasan odgovor na ovo pitanje. Međutim, na osnovu primera koje razmatra, kao i na osnovu kritika koje su mu upućivane, moguće je zaključiti da je imao u vidu sledeća dva uslova koji omogućuju socijalističku eksploataciju.

Prvo, poljoprivredna proizvodnja je podvrgnuta konkurenciji, u njoj deluje zakon vrednosti, pa će, pod pretpostavkom da se svi poljoprivredni proizvođači ponašaju racionalno, proizvodnja poljoprivrednih proizvoda biti visoka i pri niskim cenama. Nasuprot tome, socijalistička proizvodnja je centralizovana, oslanja se na planiranje i istupa kao monopol na tržištu svojih roba i poljoprivrednih roba. Drukčije rečeno, jedinstveni socijalistički sektor razmenjivaće svoje proizvode sa konkurentskim poljoprivrednim, kapitalističkim sektorom. On, međutim, nije sasvim dosledan u tom shvatanju, jer polazi od pretpostavke da se celokupni poljoprivredni sektor suprotstav-

lja, na klasnoj osnovi, socijalističkom sektoru. Da li seljaci, po Preobraženskom, imaju jedinstvene klasne interese ili nemaju? Ako imaju, njihova međusobna konkurencija imala bi odgovarajuće granice; ako nemaju, onda oni nisu ozbiljna opasnost. Videće se kasnije da je na tome posebno insistirala desnica i da Preobraženski nije imao zadovoljavajući odgovor. Pored toga, kao što će Kondratjev jasno istaći, kritikujući doduše Bazarova, elastičnost tražnje za poljoprivrednim proizvodima manja je od elastičnosti tražnje za industrijskim proizvodima. Drukčije rečeno, bez poljoprivrednih proizvoda, i to odgovarajućih količina tih proizvoda, bez obzira na cenu, ne može se, a bez industrijskih proizvoda se, pri visokoj ceni, može. Dakle, jedan od važnih uslova za stvaranje monopola se ne ispunjava: elastičnost tražnje za ovim proizvodima je veća nego što je potrebno.

Drugo, poljoprivredna proizvodnja je »unutrašnja kolonija« i njoj se suprotstavlja monopol »metropole« i nad unutrašnjom i nad spoljnom trgovinom. Prema tome, poljoprivredni proizvođač nema drugi izbor već da svoje proizvode razmenjuje za proizvode države. Pošto je bez izbora, on će morati da prihvati one cene koje mu se nameću. Uzmimo sledeći primer. Poljoprivredna proizvodnja je konkurentna na svetskom tržištu, tj. njeni troškovi proizvodnje su niži od svetskih. Država, koja ima monopol nad spoljnom trgovinom, izvozi poljoprivredne proizvode po svetskim cenama. Za uzvrat, ona poljoprivredi prodaje industrijske proizvode po monopolističkim cenama i ostvaruje stari san, ubija dve ptice jednim metkom. U spoljnoj trgovini ostvaruje dobit u visini razlike između unutrašnjih i spoljašnjih troškova, a u unutrašnjoj trgovini ostvaruje dobit u visini razlike između troškova u industriji i troškova u poljoprivredi. Ta, pak, dobit koristi se za kupovinu nove tehnologije u inostranstvu i za dodatna ulaganja u industriju u zemlji. Tako se, posredstvom spoljnog tržišta, eksploatiše sopstvena poljoprivreda.

Da li je, međutim, to ostvarivo? Sve zavisi od toga kako se posmatraju troškovi. Ako posmatramo troškove sa stanovišta njihove uzajamne zavisnosti, teško je videti kako bi niski troškovi poljoprivrede mogli da se duže održe. Kao što su kritičari i govorili, ovakva eksploata-

cija poljoprivrede morala bi neprestano da raste ili bi troškovi poljoprivrede porasli i ona bi postala svetski nekonkurentna. Preobraženski je dokazivao da ni jedna ni druga posledica nisu nužne. Uzmimo da njegove dokaze prikažemo na sledeći način.

U prvom ciklusu, poljoprivredni proizvodi se izvezu i industrijska postrojenja se uvezu. Ova industrijska postrojenja donesu povećanje industrijske proizvodnje, pa i povećanje proizvodnje poljoprivrednih mašina. Produktivnost novih poljoprivrednih mašina je veća i u poljoprivredi mogu da se ostvare veći prinosi čak i bez promena u nivoima cena. Štaviše, cene čak mogu i da se menjaju. Povećana industrijska proizvodnja može da obori cene industrijskih proizvoda, merene u poljoprivrednim proizvodima, a povećana poljoprivredna proizvodnja može da obori cene poljoprivrednih proizvoda, merenih u industrijskim proizvodima. Dakle, sledeći ciklus može da počne pri još konkurentnijoj poljoprivredi i višoj stopi socijalističke eksploatacije. Tim ciklusima došlo bi se do neprestanog rasta industrijske proizvodnje i poljoprivredne proizvodnje, ali bi se njihov međusobni odnos menjao u korist industrije. Osim toga, sve bi to bilo ostvareno pri rastućoj spoljnoj trgovini.

Posmatrajmo, sada, šta bi se desilo sa standardom poljoprivrednih proizvođača i, uopšte, zaposlenih ljudi. Ako standard merimo sredstvima za potrošnju u koja ulaze uglavnom proizvodi poljoprivrede i lake industrije, pri ovakvom povećavanju poljoprivredne proizvodnje, standard svih zaposlenih morao bi da raste. Pošto bi proizvodnost rada u poljoprivredi rasla brže nego u industriji, najamnina u poljoprivredi bi bila niža od najmnine u industriji. Drugim rečima, eksploatacija poljoprivrednih proizvođača bila bi viša od eksploatacije industrijskih proizvođača, mada bi standard i jednih i drugih ostajao isti, ili bi čak rastao.

Na taj način, polazeći od neprestanog porasta industrijske proizvodnje, Preobraženski je dokazivao da će socijalistički sistem biti efikasan i da će ostvariti dinamičku ravnotežu. Rašće zaposlenost, standard, udeo socijalističkog sektora i smanjivaće se zavisnost zemlje od

inostranstva kao i njena zaostalost.⁵ Prvobitni monopol nad spoljnom i unutrašnjom trgovinom zamenice sveobuhvatno centralno planiranje, jer će sva proizvodnja biti socijalistička.⁶

II

Kojim sredstvima je moguće ostvariti ovaj preobražaj? Kao što je poznato, kasnija industrijalizacija sprovedena je uz primenu nečuvenog terora. Da li bi sproveden je plana koji je predlagao Preobraženski zahtevalo nasilje ili ne? I, koji stepen nasilja?

Sam Preobraženski, lako je videti — uprkos nekim suviše slobodnim formulacijama svojih shvatanja («eksploatacija seljaka», «likvidacija kulaka», «unutrašnja kolonija», i sl.) — nije otvoreno zagovarao nikakvu upotrebu nasilja, sile uopšte. On je zagovarao upotrebu vlasti i korišćenje sredstava koja joj stoje na raspolaganju. Koja su to sredstva? Radi se isključivo o sredstvima privredne vlasti. Preobraženski je smatrao, kao i svi drugi uostalom, da sovjetska vlast ima u svojim rukama «komandne vrhove» privrede. U njenim rukama su: najveća preduzeća, transport, banke, posebno centralna banka, monopol nad spoljnom trgovinom, saobraćaj i komunikacije, kao i državni budžet, ministarstva i privredna birokratija u celini. Ono što ona ne poseduje je zemlja, radna snaga, sredstva poljoprivredne proizvodnje i lake industrije (jednog njenog dela, zapravo) i, od privrednih ustanova, unutrašnja trgovina. Unutrašnja tržišta nisu državni monopol, to je osnovni problem za Preobraženskog. Ali politika cena jeste. Videli smo sa kojim ciljem bi je on koristio. Videli smo, takođe, i kako. Da li ovakva sredstva sadrže upotrebu nasilja?

Najpre, da vidimo o kom nasilju je reč. Uzmimo za primer staljinističku industrijalizaciju. Ova industrijalizacija sprovedena je uz ogromno nasilje i, razumljivo, odgovarajući otpor. Da li su nasilje ili otpor došli pre? Šta je, drugim rečima, izazvalo čiju reakciju? Nema sumnje da je politika oduzimanja zemlje, konfiskacije robe, pre

⁵ Cf. Preobraženski, 1980, 1988.

⁶ Cf. Preobraženski, 1972.

svega žita, prinudnog kolektiviziranja, prinudnog rada, itd. izazvala otpor. Kasnije je taj otpor korišćen kao opravdanje represalija. Dakle, možemo da kažemo da je sovjetska vlast započela ciklusom nasilja.

Da li bi sprovođenje programa koji je zagovarao Preobraženski započelo sličan ciklus? Preobraženski nije tražio nijednu od mera koje smo nabrojali kao karakteristične za staljinističku industrijalizaciju. On je zahtevao »eksproprijaciju«¹ putem neravnopravnih cena. Pitanje se, prema tome, svodi samo na to da li je to sredstvo nasilno i da li bi izazvalo otpore, zbog kojih bi vlast bila prinuđena ili da odustane od svoje politike ili da upotrebi određenu silu. Treba videti šta se postiže nejednakim cenama. Ako su cene trajno nejednake, dolazi do transfera robe iz jednog privrednog sektora u drugi, bez ikakve naknade. Ako se to čini sa potrošnim dobrima, ra primer sa poljoprivrednim proizvodima, obezvređuje se i rad u poljoprivredi, kao i osnovni privredni činilac u toj oblasti, zemlja. Time se, takođe, vrši transfer bez naknade i rada i zemlje u ruke države. Ljudi teže da prelaze na rad u industriju, a zemlja se prodaje, ako sme da se prodaje, u bescenje. Ključno je u svemu tome što se to čini bez naknade. Preobraženski je bio toga svestan. Za njega je to bio nužan postupak socijalističke izgradnje. Nema nikakve sumnje da sve što se uzima bez naknade, osim ako se ne radi o daru, predstavlja nasilno oduzetu imovinu. U tom smislu, Preobraženski je zahtevao upotrebu nasilja u postupku socijalističke industrijalizacije. Štaviše, kao što smo videli, ovo nasilje se ne bi ograničilo samo na oduzimanje odgovarajućeg viška roba, već bi posredno dovelo do eksploatacije rada i zemlje. Prema tome, sredstva bi bila privredna, ali bi obim nasilja, mada ne i stepen, bio isti.

Moglo bi, međutim, naročito od strane kejnzijanaca, da se tvrdi da nasilja putem nejednakih cena nije samo manje od neposrednog političkog nasilja, već da ono ne mora uopšte da se smatra nasiljem. Drukčije rečeno, ljudi koji svoju robu, rad ili zemlju prodaju po nižoj ceni, tj. prodaju ih ispod njihove vrednosti, ne moraju da budu toga svesni, tj. mogu da budu u vlasti »novčane zablude«. Pošto ljudi posmatraju cene da bi videli šta nešto vredi, a ne mogu neposredno tu vrednost da ocene, oni mogu

da misle da njihova roba vredi baš onoliko kolika joj je cena, i ne moraju da slute da se radi o bilo kakvoj prevari. Dovoljno je samo da cena ne pada apsolutno, ili da apsolutno pada cena robe koju oni kupuju. U tom slučaju ljudi će biti u zabludi oko stvarne vrednosti svoje robe i neće osećati nikakvo nasilje. Ako niko ne oseća nasilje, nasilja ima, ali nema otpora, pa nema eskalacije nasilja.

Preobraženski, međutim, nije bio u zabludi oko toga. Po njemu, nejednaka razmena je vid borbe dva privredna sistema, i to vid borbe na život i smrt. Bio je siguran da seljak neće biti u zabludi oko namera i politike socijalističke vlasti. Uostalom, da on nije bio toga svestan, njegovi kritičari bi ga na to odmah upozorili, a čak kada bi i zabluda bila opšta, činjenice su ih morale otrezniti. Naime, seljak nije čekao ishod ovog teorijskog spora da bi video šta se na tržištu dešava i da bi odlučio šta treba da radi. Smanjio je svoju proizvodnju, odbio da viškove svojih roba prodaje i počeo da ulaže u proizvodnju roba koje su mu potrebne a koje ne može da nabavi kupovinom od socijalističkog sektora ili iz uvoza. Prema tome, o zabludama ne može biti ni govora. Nedostatak naknade je seljak odmah uočio. Preobraženski je, stoga, kao i desničica uostalom, potražio rešenje u raslojavanju sela i u političkom savezu sa seoskom sirotinjom. Cilj tog saveza bio bi uklanjanje kulaka. Nema nužde ulaziti u detalje svih tih ideja, jer to izlazi iz okvira pitanja kojim se bavim. Osnovno je samo uočiti da Preobraženski nije bio nesvestan otpora do kojeg bi njegova politika dovela i do potrebe upotrebe političkih sredstava. Koji stepen oštine upotrebe tih sredstava bi odobravao, kao i levica u celini, ne može se utvrditi, a nije ni mnogo značajno, s obzirom da je to pitanje važno jedino kada određena politička struja može da dođe na vlast ili je već na vlasti. Preobraženski nije imao izgleda da dođe na vlast, pa ga ne treba dodatno optuživati nagađanjima. Osnovno je da utvrdimo da Preobraženski nije bio protiv korišćenja nasilja, da nije bio nesvestan političkih posledica tih nasilnih metoda i da je smatrao da ih potreba za socijalističkom izgradnjom, zapravo samoodbrana socijalističkog sektora, opravdavaju.

Ovde je važno da ovo ponovim. Nasilno je uzimati bez naknade, eksploatisati dakle, bez obzira na sredstva

kojima se to čini, ali nije nevažno kojim sredstvima se to čini. Problem je samo u sledećem: da li se dozvoljava suprotstavlanje nasilju ili ne? Ako bi Preobraženski smatrao da na otpor seljaka, privredni otpor na privredno nasilje, treba nastaviti koristiti samo privredna sredstva istog nivoa, tada se nasilje ne bi moglo opravdati, ali se ne bi moglo smatrati da je nesnošljivo. Međutim, Preobraženski je smatrao, jer inače njegova politika ne bi imala nikakvog smisla, da je osnovni preduslov za uspešno sprovođenje politike nejednake razmene, monopol političke vlasti. Dakle, Preobraženski je bio svestan nužnosti upotrebe političke sile u sprovođenju njegove privredne politike.

Da li, onda, ostaje samo razlika u stepenu? Mislim da ne. Da bismo to videli, uzeću jedan drugi problem za primer. Čini mi se da je on i inače od velikog značaja. Ako se u politici radi samo o razlici u stepenu, brže je bolje nego sporije. Na primer: cilj politike Preobraženskog je bio eksploatacija privatne proizvodnje i njeno kasnije integrisanje u socijalističku proizvodnju. To je neophodno, jer je, inače, socijalistički sektor slabiji od privatnog. Sta je izvor slabosti socijalističkog sektora? Izvor njegove slabosti je njegova nerazvijenost i postojanje privatnog sektora. Nivo razvijenosti zahteva vreme da bi se poboljšao, ali zašto trpeti postojanje privatnog sektora? Ako je privatni sektor izvor slabosti, ako njegovo postojanje predstavlja opasnost za socijalistički sektor, ako se s njim mora voditi politika, ako socijalistički sektor mora da se s njim takmiči, ako se ipak nad njim moraju da primenjuju nasilni metodi i ako je, na kraju, cilj svega toga uništavanje privatnog sektora, zašto to ne učiniti odmah? Koja je uopšte korist od njega? Čemu je uopšte potreban prelazni period? Na ovo pitanje Preobraženski nije dao jasan odgovor. On je, bez sumnje, smatrao da mešovita privreda jedno vreme mora da postoji, ali zašto, to nije ni njemu bilo jasno. Na ovo ključno pitanje su Buharin i celokupna desnica napali. Oni su politiku Preobraženskog protumačili kao taktiku. On samo priča da želi da koristi privatnu privredu i u prelaznom periodu, daite mu vlast i on će seljake da likvidira. Staljin, je, pak, program levece protumačio politički. Cilj je uništenje seljaka, a sredstva treba odrediti prema odgovarajućim

okolnostima. Za njega, razlika između Preobraženskog i njegove politike je bila samo razlika u stepenu. Međutim, Preobraženski je stvarno smatrao da je nužan prelazni period prvobitne socijalističke akumulacije u kojem bi postojala i bila korisna privatna trgovina i privatno vlasništvo. Zašto? Zbog nedovoljne razvijenosti proizvodnih snaga? Ne, taj omiljeni odgovor se njemu nije činio ubedljiv. Bio je to suviše dobar ekonomista da bi težio da se tako lako izvuče. Svaki nivo proizvodnih snaga, znao je on, relativna je stvar. Za njega je posebno bila važna relacija između nivoa proizvodnih snaga u svetu i u Sovjetskom Savezu. Možda, zbog nedovoljne razvijenosti proizvodnih odnosa, privrednih ustanova socijalizma? Ni to nije po njemu bio glavni razlog. Te ustanove se razvijaju uporedo sa razvojem privrede i njihovo zaostajanje treba nadoknađivati njihovim razvojem a ne na druge načine. Zbog nedovoljne razvijenosti socijalističke privrede? To je, verovatno, deo razloga, ali on bi, tada, zahtevao, kao u slučaju politike desnice, da se na socijalizaciju privatne privrede pređe tek kada se socijalistička privreda razvije, a Preobraženski je smatrao da ova dva procesa mogu, upravo moraju, da idu zajedno. Pa, zbog čega je onda neophodno postepeno ukidati privatnu privredu? Posebno je odgovor na ovo pitanje otežan, ako se uzme u obzir argument desnice. Naime, ako poljoprivreda treba da pruži viškove nužne za dalji razvoj industrije i sama poljoprivreda mora da se razvija. Dakle, i privatna privreda mora da se razvija, posebno ako se teži ubrzanom tempu industrijalizacije. Kako, onda, govoriti o preobražaju na selu? Uporedo sa industrijskim razvojem, sa razvojem socijalističke privrede, razvijaće se i poljoprivreda, tj. privatna privreda. Koliko će se koja razvijati nije jednostavno pitanje. Posebno zbog toga što je tu reč o upoređivanju dva tipa privrednih ustanova i u tome samo upoređivanje privredne moći, količine proizvodnje, porasta produktivnosti itd. nije dovoljno. Može da se desi, kako je govorila desnica, da privatna trgovina, privatna poljoprivreda, privatno vlasništvo uopšte budu neophodni u dužem vremenskom periodu, pa možda i da nikada ne budu uklonjeni. Kako, dakle, opravdati mešovitu privredu sa stanovišta »leve« ideologije?

Trocki je, na primer, smatrao da će taj problem nestati sa pobedom svetske proleterske revolucije, ili bar sa pobedom revolucije u Zapadnoj Evropi i na Dalekom Istoku. Ali, ako do te pobeđe ne dođe, da li je socijalistička privreda u Sovjetskom Savezu osuđena na propast ili na terorističku industrijalizaciju? Te dileme su bile u osnovi politike koju je zagovarao Preobraženski, ali na njih nije dao zadovoljavajući pa ni sasvim jasan odgovor. Ipak, nije smatrao da privatni sektor nije koristan i da je potrebno s njim se pomiriti samo zato što nije nikakva druga politika izvodljiva. Koji su, međutim, njegovi argumenti? Koliko sam u stanju da vidim njegove argumente treba tražiti, ako ih uopšte ima, ne u njegovoj polemici sa desnicom već u njegovoj polemici sa »krajnjom levicom«.⁷ Ova struja je smatrala da je NEP samo privremeno skretanje sa puta socijalističke privredne politike koju je nova vlast sprovodila u svom »herojskom periodu«, tj. u periodu »vojnog komunizma«.⁸ Kada bi Preobraženski bio pristalica taktičkog saveza radnika i seljaka, kao što mu je desnica pripisivala, on bi zastupao njihova shvatanja. Međutim, o tome nema ni govora.⁹ Izričito naglašava da »povrataka na politiku vojnog komunizma ne može da bude«.¹⁰ Iz ovog spora možemo da zaključimo da je Preobraženski smatrao sledeće: ako bi se išlo neposredno na socijalizaciju privatne privrede, moralo bi da se odustane od upotrebe određenih ekonomskih sredstava eksploatacije rada i upravljanja privredom. Moralo bi da se pređe na neposredno plansku privredu. Ali prelazak na takvu privredu morao bi da vodi do privrednih kriza, koje naravno samo umanjuju razvijenost proizvodnih sredstava kojima privreda raspolaže. Takve žrtve nisu neophodne. Takođe, potpuno socijalistička privreda ne bi mogla da se koristi tržištem, novcem, robnom proizvodnjom i deficitarnim finansiranjem državnog budžeta. Mogla bi da se razvija samo onoliko koliko bi joj proizvodne snage dozvoljavale, a to nije dovoljno. Dakle, privatna privreda je neophodna radi

⁷ Cf. Daniels, 1960.

⁸ Cf. spori: Preobraženskog sa Larinom u: Преображенский 1924.

⁹ Isto.

¹⁰ Isto.

eksploatacije. Ona, čak, omogućava da se ta eksploatacija obavlja sredstvima privredne politike, koja ćemo kasnije analizirati, a ne da se koristi sila. Dakle, privatna privreda je neophodna sve dok može da se eksploatiše. Otuda, jedino stvarno političko pitanje je ovo: da li će ta moguća eksploatacija biti dovoljna za obezbeđenje socijalističke privrede i socijalističkog poretka dok ne pobeđe revolucije u Zapadnoj Evropi? Preobraženski je smatrao da će ubrzana eksploatacija omogućiti dovoljan razvoj socijalističke privrede da se dočeka pobjeda socijalizma u svetu. Ali, naravno, o tome razni ljudi mogu da imaju različita mišljenja. Za Preobraženskog je osnovno da ustanovi sledeće: njegova politika pruža nadu, a politika desnice, kao i politika »krajnje levice«, ne. Na kraju krajeva, njegova teorija se svodi na poziv na borbu sa nadom u moguću, ali neizvesnu, pobjedu.

III

Preobraženski nije, uprkos namerama, svoja shvatanja sasvim precizno izneo. Mada je hteo da analizira model privrede prelaznog perioda, taj model nije jasno određen. Zbog toga ne znamo šta dovodi do njegovih najvažnijih zaključaka, a prvenstveno do njegovog shvatanja zakona »prvobitne socijalističke akumulacije«. Po mom mišljenju, Preobraženski nije potpuno jasno izneo svoj model socijalističke privrede iz ideoloških razloga. Naime, kada se ovaj model prikaže čisto ekonomskim izrazima, njegova ubojitost veoma mnogo opada. Preobraženski je u sporovima sa desnicom pokazao spremnost da odustane od svojih ideoloških izraza, ali nije odustao od osnovnih naziva svojih stavova i zaključaka, kao što je »prvobitna socijalistička akumulacija«. Da bismo videli zašto mu je tako sporan naziv bio neophodan, prikazaću nešto preciznije njegovu osnovnu ekonomsku ideju.

Uzmimo privredu koja proizvodi samo dve robe: žito i čelik. Kada bi ta privreda bila uključena u svetsku razmenu, čelik ne bi imalo smisla proizvoditi, jer su komparativne prednosti te privrede u proizvodnji žita. Prema tome, čeličane bi trebalo zatvoriti. Pretpostavimo, međutim, da privredne vlasti ne žele, iz političkih ili drugih

razloga, da ugase svoje čeličane. Koja im je politika pristupačna? Očigledno, vlasti će težiti da ili trajno proizvođe određenu količinu čelika po cenama višim od svetskih. carineći strani čelik za odgovarajuću razliku u troškovima proizvodnje, ili će težiti da povećaju proizvodnju čelika do te mere do koje će on biti konkurentan sa svetskim čelikom. Naravno, postojaće i tada carine na uvoz čelika, ali će biti potrebno i dodatno finansiranje industrijalizacije. Sama proizvodnja čelika neće moći da finansira tu ubrzanu industrijalizaciju već će to morati da čini proizvodnja žita. Drukčije rečeno, industrijalizacija će se plaćati žitom.

Preobraženski sada pita: kako treba da izgleda privredni sistem koji treba da obezbedi finansiranje ubrzanog uvećavanja proizvodnje čelika? Uzmimo, dakle, da cenu žita određuje svetsko tržište a cenu čelika tempo industrijalizacije, kako treba da izgleda sistem cena i ekonomska politika koja treba da obezbedi uzajamni razvoj ova dva sektora? Očigledno, u svetskim cenama, proizvođači žita plaćaju čelik skuplje nego što je potrebno. Dakle, da bi oni svejedno kupovali taj čelik potrebno je ili zabraniti uvoz inostranog čelika ili ga učiniti skupim. Naravno, ako oba ova sektora rastu i pri tim cenama, ako se rast proizvodnje čelika koristi i za uvećanje proizvodnje žita, ako se razlike u domaćim i stranim cenama smanjuju, itd. ova politika može u dogledno vreme da dâ željene rezultate. Jedini stvarni problem je u sledećem: veći troškovi proizvodnje čelika dovešće do većih troškova proizvodnje žita, pa žito neće biti konkurentno u svetu. Preobraženski je davao aritmetičke primere koji pokazuju da ta posledica nije nužna. Ali to nije dovoljno za dokaz. U opštem slučaju do poskupljenja poljoprivredne proizvodnje mora da dođe. U suprotnom, ulaganje u proizvodnju čelika bi se isplatilo, što je u suprotnosti sa početnom pretpostavkom.

Pretpostavimo, međutim, da se ulaganje u čelik, ili uopšteno govoreći, industrijalizacija isplati. U čemu se onda uopšte sastoji problem Preobraženskog? Zašto proizvođači žita ne bi hteli da ulažu u proizvodnju čelika? Ako bi hteli, sva teorija Preobraženskog bi se svela na dokazivanje određenih prednosti privrednog protekcionizma u periodu industrijalizacije zemlje. To, međutim,

ne bi zahtevalo nikakav poseban zakon »prvobitne socijalističke akumulacije«. U čemu je, ipak, razlika? Preobraženski smatra da ova ulaganja proizvođača poljoprivrednih proizvoda ne treba da se naknađuju već da se otuđuju. Ako bi, na primer, proizvođači žita mogli da ulažu u proizvodnju čelika i da na tom ulaganju zarađuju, pod pretpostavkom da se ulaganje isplati, kada se stave visoke carine na uvoz čelika, tada bi oni, svakako, u tu industriju ulagali. Prema tome, celokupni problemi Preobraženskog se svodi na sledeće: kako da socijalistička država dođe do sredstava za ulaganje u industrijalizaciju a da ta sredstva ne mora da vrati? Jedan način je oporezivanje. Međutim, Preobraženski je bio protiv tog postupka iz dva razloga. Prvo, porez neposredno poskupljuje proizvodnju industrije koja se oporezuje. Drugo, oporezivanje zahteva stvaranje posebnih birokratskih organa koji su skupi. Nejednake cene su jeftine, a i neposredno ne poskupljuju proizvodnju žita, što je važno zbog njene međunarodne konkurentnosti. Dakle, treba izgraditi sistem nejednakih cena. U tome je, koliko mogu da vidim, sve što se može reći o ekonomskom zakonu prvobitne socijalističke akumulacije. Njegova osnovna svrha je da država preuzme ulogu monopolističkog investitora koji ne mora da vraća uložena sredstva. Dakle, ako model Preobraženskog posmatramo samo sa teorijskog stanovišta, on nije ništa više od protekcionističke privrede sa velikim udelom državne privrede. Međutim, ako ga posmatramo ideološki, on je opravdanje za nepovratno otuđivanje ili preraspodelu sredstava iz jedne oblasti u drugu uz korišćenje privredne i političke vlasti.

Njegov model možemo sada i formalnije da izrazimo, zanemarujući njegovu ideološku stranu. Karakteristična strana ovog modela jeste da je on proizvodnja kapitalnih dobara u socijalističkom sektoru, pa da, prema tome, nema tržišta kapitala. Time se postiže monopolističko određivanje cene kapitala. Druga dobra imaju svoja tržišta, uključujući i svetsko tržište, a isto se odnosi i na tržište rada. Nema tržišta papira, jer su sve investicije u rukama države i prelamaju se preko njenog plana, tj. budžeta. Dakle, cene roba i rada određene su na tržištu, cena kapitala i cena novca određeni su planski.

Preobraženski je dokazivao da, uprkos nepostojanja jedinstvene stope dobiti na ulaganja u industriji i poljoprivredi, mogu da postoje jedinstvena privreda i jedinstvene uravnotežene agregatne ponude i tražnje. Prema tome, na svakom nivou razvoja može da postoji jedinstven sistem cena i jedinstven nivo cena u mešovitoj socijalističkoj privredi. Pored toga, uslovi razmene između poljoprivrednih i industrijskih dobara bi se neprestano menjali u korist industrijskih dobara. Dakle, da to predstavimo agregatnim krivama ponude i tražnje. Kriva tražnje sadrži potrošnju i ulaganja, a kriva ponude proizvedenu količinu roba. Ulaganja se ne sele iz sektora u sektor, pa krivu tražnje možemo da predstavimo samo potrošnjom. Ponuda se, pak, sastoji iz potrošnih dobara i investicionih dobara. Investiciona dobra se ne sele iz sektora u sektor, pa ostaju samo potrošna dobra. Ona su sastavljena od poljoprivrednih potrošnih dobara i industrijskih potrošnih dobara, koja se međusobno razmenjuju. Ako je nadnica i na selu i u gradu ista, cenu određuje odnos ovih količina potrošnih dobara. Time, međutim, ne dolazimo do neravnopravne razmene. Da bismo dobili sistem Preobraženskog, potrebno je da postoji razlika u nadnicama na selu i u gradu, ili bi morala da postoji razlika u visini zapošljavanja radnika u ova dva sektora. U tom slučaju, ako bi se sve robe na tržištu potrošnih dobara razmenile, grad bi dobio više nego što bi dao. Da li bi se, međutim, menjali »uslovi razmene« teško je reći bez posmatranja posledica na visinu proizvodnje, a nju nije lako oceniti budući da ne postoji jedinstvena stopa dobiti koja bi određivala kretanja ulaganja.

Uzmimo sada da se razmenjuju i investiciona dobra. Zapravo, poljoprivreda samo kupuje investiciona dobra a industrija ih prodaje. U tom slučaju, isti se rezultat dobija ukoliko industrija i poljoprivreda imaju različite brzine privrednog rasta i nadnice nisu jednake. Industrija bi se brže razvijala od poljoprivrede i radnici bi imali više nadnice od seljaka. I u ovom slučaju, da bi se videlo koje će posledice biti na »uslove trgovine«, potrebno je nešto znati o uticaju brzine razvoja industrije i poljoprivrede. Pretpostavimo da se sav brži razvoj industrije ulaže u dalji razvoj teške industrije, i ne ogleda se u

uvećanju proizvodnje industrijskih potrošnih dobara. U tom slučaju, ako se razlika u nadnicama ne menja, uslovi trgovine poljoprivrede će trajno padati. Koliko mogu da vidim, to je Preobraženski imao u vidu. Naravno, očigledno je da apsolutni nivo nadnica u poljoprivrednom sektoru ne mora da pada, pa može čak i nešto da raste. Osnovno je da ne raste tako brzo da smanjuje razliku između nadnica u ova dva sektora.

---

4. Bogatite se!

Koji je osnovni motiv privređivanja u socijalističkim privredama? Oko odgovora na to pitanje postoji zanimljiva saglasnost. Za razliku od kapitalističkih privreda, u kojima je osnovni motiv privređivanja uvećavanje dobiti, u socijalističkim privredama osnovni motiv privređivanja trebalo bi da bude uvećavanje potrošnje. Socijalizam je potrošačko društvo. Dok je u kapitalizmu potrošnja samo sredstvo uvećavanja kapitala i uvećavanja dobiti od kapitala, u socijalizmu je uvećavanje kapitala sredstvo uvećavanja potrošnje. Ali koje potrošnje? Današnje ili sutrašnje, nužne ili luksuzne, moje ili naše, lične ili društvene? U tim dilemama ekonomista će lako prepoznati dilemu o izvorima i raspodeli dohotka. Koja je uloga štednje; kako treba da je raspodeljena lična i zajednička potrošnja; koji je nivo neophodne potrošnje? Takođe, kako se dolazi do proizvodnje koja obezbeđuje odgovarajući nivo potrošnje? Na kraju, ako dobit nije motiv štednje, šta je? Ovo su ključna pitanja svake socijalističke privrede oko kojih ni danas nema saglasnosti. Prirodno je da su ovi problemi bili u centru svih sporova o novoj privredi. Ovi sporovi imaju dve strane. Sa jedne strane, u ovim sporovima određuje se teorija vrednosti koja treba da važi za socijalističke privrede. Sa druge, određuje se teorija ulaganja u privredni razvoj socijalizma. U osnovi oba ova problema nalazi se analiza uloge pojedinačnih i drugih suprotstavljenih privrednih interesa.

I

»Desnica« je, prirodno, bila zainteresovana za razrešavanje ovih problema. Za razliku od »levice«, koja je u delu Preobraženskog dobila celovitu privrednu teoriju socijalističkog preobražaja, »desnica« nije došla do takvog jedinstvenog teorijskog modela. Najviše se tome približio Buharin u svom radu »Put u socijalizam i radničko-se-

ljački savez«,¹ mada ga je modifikovao kasnijim radovima, a naročito »Beleškama ekonomista«.² No, kao što su ideje Preobraženskog predstavljale jedan centar sporova, tako su ideje Buharina, koje nisu bile tako celovito izložene, bile drugi centar sporova. Zbog toga treba najpre izložiti te stavove.

Pre toga, međutim, treba odgovoriti na, na izgled, stilsko pitanje. Zašto Buharinove ideje nisu bile tako celovito izložene kao što su to bile ideje Preobraženskog? Kao što ću sada pokušati da pokažem ovo pitanje je politički veoma značajno, mada nema nikakvog uticaja na samu istoriju ideja. Poznato je da su Preobraženski i Buharin bili saveznici u vreme »ratnog komunizma« i da su pripadali tadašnjoj »levici«.³ U tom periodu, objavili su zajedničku knjigu, *Azbuka komunizma*⁴ koja je, zapravo, predstavljala njihov komentar i tumačenje programa boljševičke partije iz 1919. U tom periodu Buharin je objavio još nekoliko knjiga, posebno *Privredu prelaznog perioda* i *Istorijski materijalizam*, koje su, zajedno sa njegovom ranijom knjigom *Svetska privreda i imperijalizam*, predstavljale celovit teorijski pogled na ekonomsku nauku (posebno ako se uzme u obzir i njegova knjiga *Ekonomska teorija rentijerske klase*) i na socijalističku privredu.⁵ Preobraženski će, kasnije, odgovarajući na Buharinove napade, navesti baš te knjige kao one na koje se on teorijski oslanjao i sa kojima se slagao.⁶ Takođe, Lenjin je na osnovu tih Buharinovih radova njega smatrao najobrazovanijim boljševičkim ekonomistom.⁷ Međutim, Buharin je ta shvatanja napustio. Suočen sa NEP-om, težio je da u potpunosti promeni svoje shvatanje socijalističke privrede. Nasuprot tome, Preobraženski je zadržao, u osnovi, ista shvatanja kao u periodu svoje saradnje sa Buharinom. Zapravo, bez naročitog preterivanja, možemo da kažemo da je Preobraženski samo nastavio da razvija Buharinova shvatanja iz njegovog

---

¹ Cf. Бухарин, 1925a.

² Cf. Бухарин, 1928.

³ Cf. Daniels, 1960; Carr, 1952; Cohen, 1973.

⁴ Cf. Бухарин, Preobraženski, 1921.

⁵ Cf. Бухарин, 1971, 1973.

⁶ Cf. Preobraženski, 1965, predgovor drugom izdanju.

⁷ Cf. Lenjin, *Dcla*.

»levog perioda«. U tom smislu, knjigom *Nova privreda* Preobraženski je zaokružio Buharinova shvatanja (osim u oblasti monetarne teorije u kojoj je Preobraženski bio stručniji od Buharina). Buharin je kasnije, zapravo, polemisao sa stavovima iz sopstvene »leve« prošlosti. Time se može objasniti ne samo žestina polemike, već i nesposobnost Buharina da, do pred sam kraj, razvije celovitu ekonomsku teoriju »nove privrede«. On se, kao, na primer, i Kejnz u istom periodu, postepeno i teško prilagođavao na nov način mišljenja koji je zahtevao njegov novi »pogled na svet«.

Ovde treba istaći i jedan drugi razlog. Za Buharina, NEP je, kao i za Lenjina, predstavljao potpuno »nov pogled na svet«, ali za druge, menjševike i narodnjake, taj pogled na svet nije bio ništa novo. Oni su na taj način oduvek posmatrali svet. Zbog toga, Buharin nije mogao lako da se približi onim shvatanjima socijalizma koja bi mu omogućila da celovito izloži svoja nova shvatanja. Ideološki i politički približavanje »pravog desnici« stvaralo je probleme. Ovde, posebno, treba dodati i jednu političku specifičnost u tom periodu političkih borbi u Sovjetskom Savezu koja ne može da se uopštava. Naime, Trocki je, u međuvremenu, potpuno prešao u »levu opoziciju«. Međutim, po svojim stavovima, Trocki je zadržao određene veze sa izvesnim delovima »desnice«, pre svih sa »menjševicima«. Bazarov, Groman i drugi imali su jasnu viziju socijalizma kojoj bi se Buharin najviše mogao približiti, ali su oni po određenim stavovima, naročito oko neophodnosti industrijalizacije, bili bliži Trockom. Dakle, taj savez je Buharinu bio zatvoren ne samo ideološki već i politički. Preostali su još samo »narodnjaci«. Nema sumnje, kao što će se kasnije videti, da je Buharin bio veoma blizak shvatanjima Kondratjeva i drugih »neonardnjaka«. Ali, politički, to je bilo nemoguće savezništvo. Zbog toga je Buharin bio u dosta uskom ideološkom i političkom prostoru, mada ga on nije uvek tako osećao.

Dakle, teorijska teškoća Buharina sadržala se u njegovom prethodnom »levom« uverenju. U tom periodu razvio je celovit model socijalističke privrede, a politička i ideološka teškoća Buharina se sastojala u nemogućnosti sklapanja »prirodnog« savezništva sa »desnim« strujama.

Preobraženski nije imao te teškoće. Za razliku ne samo od Buharina već i od Trockog, stalno je bio na istim pozicijama, i teorijski i ideološki i politički. Sa njegovog stanovišta postojala je samo jedna teškoća. Nastavio je da veruje u stavove koje je njegov saradnik, i možda uzor, Buharin, napustio. Odjedanput, jezik kojim je govorio, za koji je smatrao da je njihov zajednički jezik, njegovi saradnici, prijatelji i istomišljenici nisu razumeli. Otuda i ton očajanja u nekim njegovim polemikama i odgovorima.

No, ako nije nudio celovitu alternativu, Buharin je ipak nudio nekakvu alternativu. U čemu se ona sastojala? Videli smo da je Preobraženski koristio neke izraze, »unutrašnja kolonija«, »eksploatacija seljaka«, »likvidacija kulaka«, kojih je kasnije morao da se odriče. No, ti izrazi su možda najjasnije izražavali njegovu mišljenje. Tako je i Buharin koristio neke izraze koji su najbolje izražavali njegovu mišljenje, a morao je skoro odmah da ih se odrekne. Takav izraz, odnosno parola je njegov poziv socijalističkim proizvođačima, seljacima i preduzetnicima: »Bogatite se!«. Šta je ta parola značila? Najlakše je to videti na sledeći način. Na parolu »bogatite se« sledi logično pitanje: »Ko«? Radnici, seljaci, »nepmeni«, svi? Buharin nije znao šta da odgovori na to pitanje. Ako kaže da treba da se bogate radnici, to bi značilo da prihvata stavove »levice«. Naprotiv, ako pozove seljake na bogaćenje, stae na stanovišta neprihvatljiva za boljševike. Pogotovu ne može da poziva »nepmene« na bogaćenje. Preostajalo mu je da dokazuje da je mislio na bogaćenje svih. To je suština njegovih prvobitnih stavova izraženih u radovima iz 1924. i 1925. Ali to stanovište je bilo teško braniti. Videćemo kasnije da ta teškoća nije teorijske prirode, jer je to stanovište sasvim uspešno branio Kondratjev. To stanovište je bilo skoro nemoguće ideološki braniti.

Zašto? Dva su osnovna razloga, i oni nas uvode u samo središte sporova o socijalističkoj privredi, ne samo u Sovjetskom Savezu, već i mnogo šire. Najpre, bogaćenje jednih je, po marksističkoj teoriji, siromašenje drugih. Svako bogaćenje je posledica eksploatacije. Zatim, sve-

* Cf. Бухарин, 1925с.

opšte bogaćenje, ako bi uopšte bilo moguće, ne bi moglo da se održi bez odgovarajuće štednje, tj. odgovarajućeg nivoa ulaganja. Ko, međutim, treba da se odriče potrošnje radi industrijalizacije zemlje? Ako bismo želeli da oba ova razloga izrazimo jednom rečenicom, mogli bismo da kažemo: kako raspodeliti postojeće bogatstvo i kako raspodeliti buduće bogatstvo? To je osnovni problem.

Buharinov odgovor na ovo pitanje bio je školski i tačan, ali je ideološki bio potpuno neprihvatljiv. On je dokazivao sledeću stvar. U socijalističkoj privredi nema velikih razlika u raspodeli bogatstva. Pod pretpostavkom da je to tačno, slobodna trgovina i ravnotežne cene doveli bi do ravnopravne razmene. U tim uslovima niko ne bi mogao da smatra da je njegov dohodak okrnjen nečijom eksploatacijom, ili da neka njegova aktivnost ili bogatstvo nisu adekvatno nagrađeni. Svi bi imali odgovarajuće koristi od privrede. Međutim, ako cene nisu ravnotežne, takve ravnopravne razmene nema i dolazi do eksploatacije. To je, kao što smo videli, smatrao i Preobraženski, samo što je on određenu eksploataciju smatrao opravdanom. Dakle, njihov spor je bio ideološke prirode.

Teži je problem sa štednjom, tj. ulaganjima. Videli smo da je Preobraženski smatrao da ulaganja moraju da se finansiraju iz nepovratno oduzete vrednosti seoskog rada. Eksploatacija seljaka je osnovni izvor akumulacij-. Međutim, Buharin je jasno dokazivao da bi ta eksploatacija bila kratkotrajna. Šta je, pak, on nudio u zamenu? Čime je mislio da finansira industrijalizaciju? Na to pitanje Buharin nije imao ni jasan ni jednostavan odgovor. Da li ga, međutim, nije mogao da ima, ili ga iz ideoloških i političkih razloga nije našao?

Uz parolu »bogatite se« dodao je logičnu ocenu tempa privrednog rasta. Privreda će napredovati »kornjačinih korakom«. Zašto? Zato što je nivo mogućeg ulaganja u nerazvijenj privredi veoma ograničen. Ako se želi da se očuvaju ravnotežne cene i da se koristi tržište, ulaganja mogu da budu samo onolika koliko dozvoljava stvarna štednja privrede. Ona će biti niska, pa će i tempo rasta biti spor. Šta je u tome loše? Ideološki posmatrano, mnogi nedostaci su bili pripisivani ovakvom shvatanju. Svi oni se svode na dva: socijalistički sektor zaostajao u zemlji a socijalizam u svetu. No, ima li u tom stavu

nešto teorijski loše? Shvatanje Preobraženskog smo videli, i po njemu nije lako videti koje su teorijske teškoće Buharinovog shvatanja industrijalizacije. Stvarna kritika Buharinovog shvatanja došla je sa druge strane. »Menjševici« su dokazivali da se postojeći nivo rasta privrede ne može održati uz postojeći nivo privrednih ulaganja. Potreban je novi napor da bi se održao postojeći privredni napredak, a za dalji rast privrede potreban je brži tempo industrijalizacije. Kasnije ćemo da vidimo detalje ovog shvatanja. U ovom trenutku nas zanima Buharinovo shvatanje. Šta je on na to imao da kaže? Buharinov odgovor se svodio na dva argumenta i na teorijski ćorsokak.

Najpre, Buharin je dokazivao da uvek postoji onoliki fond štednje koliki »prirodno« postoji. »Ni po Bem-Bawerku«, pozvaće se on, doduše sa zakašnjenjem, na svog učitelja »današnje fabrike ne mogu se zidati sutrašnjim ciglama«.° Dakle, današnji nivo proizvodnje određuje današnji nivo štednje i sutrašnji nivo proizvodnje. Više od toga se ne može.

Zatim, Buharin je dokazivao da viši nivo ulaganja od mogućeg dovodi do privrednih kriza. To je, po mom mišljenju, najvažnije Buharinovo stanovište. Da bi se ono razumelo treba nešto reći o Buharinovim teorijskim uzorima. On je ekonomsku teoriju studirao kod Bem-Baverka i fon Vizea. Poznavao je, međutim, i ostalu savremenu ekonomsku teoriju.¹⁰ Međutim, u početku svoje teorijske karijere on je veoma oštro kritikovao »austrijska« shvatanja teorije vrednosti. Ta njegova kritika je tipična i bila je veoma uticajna.¹¹ Međutim, obično se ne primećuje da je on (mada je kasnije, pod uticajem Bogdanova, što nije bio loš uticaj kao što se pod Lenjinovom kritikom misli, prihvatio neka druga shvatanja privredne i društvene ravnoteže) zadržao austrijsko shvatanje kapitala. Njegovo zakasnelo pozivanje na Bem-Baverka to pokazuje. Međutim, već u svojoj knjizi o imperijalizmu, on se oslanja na austrijsko shvatanje, mada u na izgled negativnom vidu. Po tom shvatanju, kapital predstavlja

---

° Cf. Бухарин, 1928.

¹⁰ Vidi bibliografiju u: Buharin, 1973.

¹¹ Cf. Buharin, 1973. i 1926.

odricanje od današnje potrošnje za račun sutrašnje potrošnje, a vrednost tog odricanja meri se kamatnom stopom. Ukoliko je odricanje dugoročnije, kamatna stopa je viša. Visina, pak, kamatne stope je nominalna, a proizvodnost kapitala je realna. U slučaju ravnotežnog rasta ove dve veličine su jednake. Međutim, iz različitih razloga, one mogu da odstupaju. Ako odstupaju tako da je kamatna stopa viša od dobiti od kapitala, nivo ulaganja se umanjuje, a do obratnog slučaja vodi ako je kamatna stopa niža od dobiti od kapitala. Ova shvatanja nisu neposredno prisutna kod Buharina, ali ih je on svakako zastupao, što se vidi iz sledećeg njegovog shvatanja u kojem je bio dosledan od svojih prvih do poslednjih radova. Šta može da dovede do poremećaja ravnoteže između kamatne stope i dobiti od kapitala? Ako privreda nije centralizovana, ako nema monopola, ako je država bez uticaja na privredna kretanja, do ovog raskoraka između nominalnog i stvarnog ne može da dođe. Ako, pak, pre svega, država ima značajnu ulogu u privredi, do ovog raskoraka mora da dođe. To je, mislim da se može reći, tipično austrijsko shvatanje. U tome se ogleda Buharinova teorijska bliskost sa austrijskim shvatanjem.

Sada možemo da se vratimo na pitanje kriza. Budući da će svaka ubrzana industrijalizacija zahtevati viši nominalni nivo ulaganja od stvarne proizvodnosti kapitala, dolaziće nužno do kriza. Posle odgovarajućeg perioda, od dve do tri godine, privreda će morati da plati uvećana ulaganja uvećanom štednjom, dakle umanjnjem privrednog napretka. To je suština Buharinovog otpora ubrzanjoj industrijalizaciji.

Nije naodmet uporediti Buharinova shvatanja sa Kejnsovim shvatanjima jer su ona na izgled protivrečna. Kao što je poznato, Kejnzs nije ni naročito dobro poznavao austrijska, i posebno švedsku varijantu tih shvatanja, niti ih je podržavao.¹² Kejnzs je smatrao da je neophodno uvećati državna ulaganja da bi se došlo do pune zaposlenosti. Međutim, njihovo neslaganje je samo prividno i, samo po sebi, veoma zanimljivo. Kejnzs je, naime, posmatrao privredu koja je u depresiji i kod koje je nivo ulaganja niži od potrebnog. Buharin je, pak, posmatrao pri-

¹² Vidi Kejnsov spor sa Hajekom u: Keynes, 1973.

vredu koja već ima viši nivo ulaganja od potrebnog (bez obzira da li je ona u krizi ili ne). Zbog toga njihovi politički predlozi ne samo da nisu isti, već su potpuno suprotni. Međutim, ta suprotstavljenost je samo prividna. Kada bi oni govorili o istoj situaciji privrede, tj. o istom odsečku ciklične krive privrednog rasta, verovatno bi se složili. No, do određene razlike, a u tome se zapravo i sastoji teorijska zanimljivost ovog poređenja, može se doći ako se vide razlozi zbog kojih je Kejnz smatrao da će nivo ulaganja u kapitalističkoj privredi biti niži od potrebnog, a Buharin smatrao da će nivo ulaganja u socijalističkoj privredi biti viši od potrebnog. Kao što je poznato, Kejnz je smatrao da je razlog za nizak nivo ulaganja u kapitalističkoj privredi nedovoljna fleksibilnost kamatne stope u toj privredi. Tržište kapitala, drugim rečima, nije savršeno i nivo ulaganja može da bude trajno niži od potrebnog. Taj nedostatak može da uoči država i da ga ispravi sopstvenim ulaganjem.

Nasuprot tome, Buharin je smatrao da će socijalistička privreda trajno potcenjivati vrednost kapitala, jer vremenski horizont države, koja je odlučujući subjekt ulaganja u socijalističkoj privredi, neće biti saglasan sa vremenskim horizontom pojedinaca. Država će uvek prećenjivati budućnost, a pojedinci sadašnjost. Drukčije rečeno, kamatna stopa, tj. cena ulaganja u budućnost, neće imati nikakvu ulogu u socijalističkoj privredi. Ona mora da se zameni odgovarajućim planiranjem, tj. posmatranjem realnih mogućnosti socijalističke privrede. Dakle, u Kejnšovom slučaju, kamatna stopa daje pogrešne informacije, a u Buharinovom slučaju one ne daje nikakve informacije. Na čemu, onda, po Buharinu, zasnovati odluke o ulaganjima? Tu je on došao u ćorsokak. No, zašto je to tako veoma je važno. Buharin je smatrao da je potrebno neposredno doći do podataka o stvarnim mogućnostima privrede i da je to sadržaj planiranja. Ali, naravno, to nije moguće. Neke vrednosti kapitala su nužne da bi se moglo odrediti koliko je moguće ulagati. Teškoća je upravo u tome što se do stvarnog može doći samo iz nominalnih informacija. A u socijalističkoj privredi nema tržišta kapitala i tih nominalnih veličina nema. Kako onda znati koliko ima današnjih cigala za izgradnju sutrašnjih fabrika? To je osnovna teškoća u Buharinovom

shvatanju. Nije znao celovito da poveže tržište i plan. Preobraženski je taj problem rešio na jednostavan način: uopšte ih nije povezivao. Ali Buharin, koji je svu svoju teoriju zasnovao na saradnji svih društvenih slojeva, morao je to da učini a nije uspeo. Razlog je, naravno, lako uočljiv i nije ni samom Buharinu promakao. On se sastoji u činjenici da je socijalistički sektor vlasnik kapitala i da u njemu ne važe odnosi konkurencije. Prema tome, nivo ulaganja je proizvoljno određen. Kako doći do mehanizma, ustanove, koja bi u određivanju nivoa ulaganja zamenila tržište? Buharin na to nije imao odgovor, a tog odgovora uopšte još i nema.

II

Vratimo se sada ciljevima socijalističke privrede. Buharin je socijalističku privredu posmatrao kao potrošačku privredu.¹³ Sa teorijskog stanovišta to znači da je smatrao da ekonomski odnosi u socijalizmu treba da budu određeni tražnjom pojedinaca i preduzeća. Socijalizam ima za cilj zadovoljavanje ljudskih potreba, a te potrebe se izražavaju u pojedinačnoj tražnji. Međutim, domet pojedinačne tražnje je ograničen. Naravno, ako bi celokupna privreda bila na isti način organizovana, tražnja pojedinaca i preduzeća bila bi dovoljna da se odrede potrošne i investicione potrebe privrede. Štaviše, one teškoće koje se javljaju u kapitalističkoj privredi, koje je isticao Kejnz, ne bi se mogle javiti u socijalističkoj privredi jer bi planiranje dozvolilo da se izraze i dugoročne potrebe privrede. Buharinove ideje o planiranju analiziraću kasnije. Ovde treba samo pokazati da je Buharin dosledno zastupao stanovište da se socijalizam može izgraditi, ne polazeći od strane ponude, kako je to smatrao Preobraženski a kako su smatrali i Bazarov i Groman, već da se može dosledno razvijati i sa stanovišta tražnje, odnosno ljudskih potreba. U tom smislu, Buharin je preteča ekonomske društvene dobrobiti. U sporove je uveo takve stavove kao što su ocenjivanje efikasnosti socijalističkog sistema, ocena značaja konkurencije i saradnje u socija-

¹³ Cf. Бухарин, 1927.

lističkoj privredi, ocena značaja budućnosti, tj. ulaganja u budućnost, ocena valjanosti državnih mera i ekonomske politike, značaj unutrašnjih prepreka slobodnoj trgovini, itd. Nema sumnje da je to dosta loše zvučalo u ideološkim uslovima u kojima je on delovao. Poseban značaj je imalo njegovo shvatanje o »urastanju kapitalizma u socijalizam«.

Mada je zapamćen po svom isticanju saradnje, u stvari je on isticao značaj konkurencije. Po njemu, konkurencija pruža prednost socijalističkom sektoru, kao i socijalizmu uopšte. Zašto? Kao što smo videli, Preobraženski, i levica uopšte, smatrali su da konkurencija nužno dovodi do pobeđe kapitalizma. Na čemu se zasnivao Buharinov optimizam? Ovo pitanje je toliko važno da ima smisla duže se na njemu zadržati. Naime, reformistički put nikada nije bio mnogo prihvatljiv za komunističke pokrete. Buharin je jedan od prvih koji je pokušao da brani reformizam, ne kao taktiku (što je Lenjin činio) već kao strategiju. Da bi se videlo da je u tome bio veoma usamljen, prikazaću jednog drugog ekonomistu koji je izuzetno mnogo doprineo usponu privredne teorije socijalizma i koji je, kasnije, bio povezan sa reformističkim kretanjima u socijalističkim zemljama. Mislim na Langea. U svojoj veoma važnoj knjizi, *Ekonomska teorija socijalističke privrede*,¹⁴ Lange je smatrao da se samo po sebi razume da socijalističke države moraju da nacionalizuju što veći deo društvenog bogatstva, jer će inače socijalistička privreda ubrzo propasti. Ovo delo komentarišaću kasnije mnogo detaljnije jer predstavlja redak primer integracije shvatanja levice i desnice. Međutim, sada je potrebno samo navesti ovo Langeovo mišljenje. »Socijalistička vlada koja stvarno teži da zavede socijalističku privredu mora ili da jednim udarcem sprovede svoj program podružtvljavanja proizvodnje ili da od njega potpuno odustane. Već samo dolazak na vlast socijalista mora da izazove finansijsku paniku i privredni slom. Prema tome, socijalistička vlada ili mora da garantuje nepovredivost privatne svojine, pri čemu će omogućiti kapitalističkoj privredi da normalno deluje, ali će odustati od svojih socijalističkih ciljeva, ili mora da odlučno sprovede

---

¹⁴ Lange, 1938.

program podružljavanja proizvodnje najvećom mogućom brzinom.* Svako oklevanje, svako dvoumljenje i svaka neodlučnost dovode do neizbežne privredne katastrofe. Socijalistička politika nije za plašljive.«¹⁵ Iz ovog Langeovog stava možemo da zaključimo da uspeh socijalističke privrede zavisi od stepena vlasti koju ima socijalistička država. Ukoliko taj stepen već u samom početku nije dovoljan, nikada ni neće biti dovoljan.

Ovo mišljenje sam naveo da bi se videlo da je Buharin imao dosta originalno shvatanje, budući da se nije slagao sa ovim uverenjem. Na čemu je zasnivao svoje uverenje? Koliko mogu da vidim, ono se zasnivalo na sledećim argumentima. Svaka revolucionarna promena umanjuje nivo bogatstva u društvu. To je zakon koji je smatrao dokazanim u svojoj knjizi *Privreda prelaznog perioda*. Ovo shvatanje je u neposrednoj suprotnosti sa Langeovim mišljenjem. U napomeni uz ovaj navod, Lange ukazuje na to da je socijalistička vlast u Rusiji bila prinuđena da pređe na politiku »ratnog komunizma« zbog sabotaze vladajućih slojeva. Ovo tumačenje događaja Buharin nije delio, a i sada je skoro univerzalno osporeno.¹⁶ Po Buharinu, privredna katastrofa koju je doneo »ratni komunizam« bila je neophodna posledica primene revolucionarnih metoda u privređivanju. Štaviše, šteta koju takva politika nanosi, čak i kada je nužna, može da bude ne samo trajna već i fatalna po novu vlast. To možemo da prikazemo na sledeći način. Uzmimo da je početno stanje izraženo X količinom društvenog bogatstva. Takođe, uzmimo da je novo stanje, do kojeg dolazi posle revolucionarne promene u društvu, označeno sa Y količinom društvenog bogatstva. Samo upoređivanje ovih dveju veličina nije dovoljno. Treba uzeti u obzir i C količinu društvenog bogatstva koju zahteva revolucija. Po Buharinu, X je uvek veće od Y — C. Da bi Y bilo uopšte poželjno, C mora da bude veoma malo. Drukčije rečeno:

$$X = CY$$

pri čemu C može da bude bilo koja veličina od 0 do 1.

* Tragedija svih desnih socijalističkih vlada sastoji se u tome što moraju da biraju između ove dve alternative. (Langeova fusnota)

¹⁵ Lange, 1938: 124—125.

¹⁶ Cf. Szamuely, 1974.

Buharinov reformizam možemo da razumemo kao zahtev za tim da C bude što bliže nuli. To će se ostvariti ako svi budu stavljeni u položaj da se trude da umanje tu veličinu, odnosno da uvećaju veličinu Y. To se može postići samo konkurencijom.

Međutim, zašto su marksisti bili toliko protiv privredne konkurencije? I zašto bi trebalo misliti da se njome ne može doći do socijalizma? Razlog nije tako jednostavan. Na izgled, konkurencija je neprihvatljiva jer podstiče individualizam i privatnu svojinu a ne socijalistički moral i društvenu svojinu. Međutim, to nije naročito jak dokaz. Jer ako su sredstva za proizvodnju, odnosno najvažniji proizvodni činioci tako raspodeljeni da nema velike razlike u pojedinačnim bogatstvima i dohocima, socijalistička vlast može da vodi socijalističku ekonomsku politiku, pod kojom podrazumevamo efikasno korišćenje privrednih činilaca u cilju zadovoljavanja ličnih potreba ljudi. U osnovi odbacivanja konkurencije nalazi se shvatanje da ona nužno vodi koncentraciji privrednog bogatstva i njegovoj centralizaciji u malom broju ruku. Dakle, konkurencija ne vodi samo podrivanju socijalističkog režima već vodi stvaranju nove buržoaske klase koja će se politički suprotstaviti socijalističkoj vlasti.

Ovaj dokaz Buharin nije umeo valjano da pobije, mada je njegova težina mala. Očigledno je da ako je socijalistička vlast u stanju, kao što je tvrdila levica, da eksploatiše privatni sektor, ona će pogotvu biti u stanju da ograniči njegovo bogaćenje. Kasniji Buharinovi radovi, u kojima je napadao kulake, ukazuju na takvo njegovo ograničavanje parole »bogatite se«. Da bi došlo do privredne konkurencije, nije nužno da ljudi imaju pred sobom mogućnost neograničenog bogaćenja, dovoljno je da imaju mogućnost bogaćenja.

Praktično posmatrano. Buharin je smatrao da socijalizam ima dve osnovne prednosti nad kapitalizmom i da mu zato konkurencija koristi, pored toga što umanjuje društvene sukobe. Prvo, socijalistički sektor ima superiornu organizaciju preduzeća. Zasniva se na planiranju, dok se privatni sektor zasniva na tržišnoj stihiji. Daću jednostavan primer, koji Buharin nije navodio, a mogao ga je imati u vidu. Uzmimo da preduzeća u socijalističkom sektoru zbog planskog načina rada nikada ne zapadaju u

teškoće, a da privatna preduzeća, zbog selektivne uloge konkurencije, zapadaju u teškoće i čak bankrotiraju. Socijalistički sektor bi se, tada, širio otkupljujući deo po deo privatnog sektora, bez nacionalizacije i ekspropriacije.

Drugo, socijalistički sektor se koristi modernijom tehnologijom, proizvodi veće serije, može da ulaže veći deo svoga dohotka i nema gubitaka usled štrajkova, nemara radnika, zabašavanja i čitave one mašinerije koja mora da kontroliše nevoljnog radnika kada radi u privatnom sektoru. Naravno, socijalistički sektor će to biti u stanju ako se ne razvije u birokratsku privredu koja mora da izdržava čitav ogromni aparat ljudi, čime će samo da uvećava svoje troškove.

To su Buharinovi razlozi u korist reformističkog puta u socijalizam.

Njegovi dokazi su podložni skeptičkoj kritici. Šta ako, može reći skeptik, C bude jako veliko zato što se dugo odlaže dolaženje do stanja Y? Dok revolucionarni put može da ugrozi uspeh privredne promene zato što su početni troškovi suviše veliki, reformistički put može nikada da ne stigne do željenog cilja zato što su kumulativni troškovi veći od cilja kojem se teži. U načelu, može da se pokaže da ta kritika reformizma nije valjana, osim ako se ne podlegne političkoj nestrpljivosti. Ali da li je ona politički valjana zavisi baš od stepena političke strpljivosti.

III

Rekao sam da je Buharin jedan od prvih zagovornika privrede društvene dobrobiti. Njegove ideje, ne neposredno već paralelno, ušle su u osnovu ekonomske teorije društvene dobrobiti. Socijalistička teorija je, zapravo, samo deo ove ekonomske teorije. Ona se zasniva na iznalaženju uslova za uvećavanje funkcije društvene dobrobiti. Na osnovu nalaza ove teorije došlo se do nekih osnovnih shvatanja o teoriji vrednosti koja treba da važi u socijalističkim privredama. Sam Buharin nije tome nimalo doprineo. Njegov jedini doprinos je isticanje značaja potrošnje, odnosno tražnje u socijalizmu, njegovo istica-

nje uloge decentralizovanog sistema alokacije sredstava i njegovo ukazivanje na neefikasnost svih drugih stanja osim ravnotežnih. Međutim, same uslove ravnoteže on nije izneo.

Da bismo videli o čemu je reč izneću, ukratko, osnovne nalaze teorije društvene dobrobiti. Za razliku od teorije vrednosti koja važi za privrede *laissez-fairea*, kao što je Kejnz ukazivao,¹⁷ socijalističke privrede, kao i sve tzv. liberalne privrede, mogu da se posmatraju sa stanovišta određene funkcije društvene dobrobiti. Ona se, najčešće, određuje na sledeći način. Društvena dobrobit određena je dobrobitima pojedinaca. Pa, ako sa W odredimo društvenu dobrobit, a sa $w_1, w_2, \dots, w_n$, označimo dobrobit N pojedinaca, tada je

$$W = W(w_1, w_2, \dots, w_n).$$

Ako svaki pojedinac ima X alternativa ($X = 1, \dots, n$), tada su optimalni uslovi kada je marginalna vrednost svakog pojedinog x jednaka marginalnoj vrednosti svakog drugog x , za sve pojedince. Dakle:

$$\frac{x_{11}}{x_{12}} = \frac{x_{11}}{x_{13}} = \frac{x_{11}}{x_{1m}} = \dots = \frac{x_{11}}{x_{1n}}$$

Pod alternativama, naravno, podrazumevamo sve robe, usluge i proizvodne činioce. Naravno, ovo je jednostavno načelo graničnog određivanja vrednosti roba, tj. njihovih cena. Ovaj način određivanja cena je naravno decentralizovan, i u saglasnosti je sa efikasnošću privredivanja. On obezbeđuje svakom pojedincu da snosi troškove sopstvene tražnje, odnosno zadovoljavanja sopstvene potrebe.

Ovo shvatanje ima određenih teškoća o kojima će biti kasnije reči. Osnovno je sada samo videti da Buharinovo stanovište može da se dovede u vezu sa shvatanjima koja su kasnije zastupana i u Sovjetskom Savezu i izvan njega.

¹⁷ Cf. Keynes, 1925.

Posebno je važno istaći da je Buharin imao mišljenje koje će kasnije zastupati Kantorovič, da je ovakva teorija vrednosti, koje on nije bio formalno svestan već ju je samo nazirao u zastupanju decentralizacije i konkurencije, u saglasnosti sa optimalnim planiranjem. Drukčije rečeno, ovakva funkcija društvene dobrobiti važi samo u slučaju optimalnog a ne bilo kakvog plana, kao što i optimalni plan ima ovakvu strukturu cena. Buharin je bio zagovornik planiranja koje bi se zasnivalo na nauci a ne na vlasti, kao što je kasnije bilo usvojeno.

---

5. Muzika budućnosti

Trenutno, socijalizam je zaostaliји od kapitalizma, ali istorijski, on je napredniji od svih drugih privrednih sistema. To je bilo opšte uverenje (treba izuzeti Kondratjeva). Ali kako ući u istoriju? Odnos snaga nije sasvim povoljan. U zemlji socijalizam ima prednost. Ali u svetu on je još jako slab. Da li se treba izolovati iz sveta, ili treba iskoristiti povezanost sa svetskom privredom da bi se razvio socijalizam? Kao što je poznato, spor o »socijalizmu u jednoj zemlji«¹ bio je jedan od najvažnijih političkih sporova. No, ništa manje važan nije bio ni spor o ulozi spoljne trgovine i privredne povezanosti sa svetom. To je i do danas jedno od najspornijih političkih i privrednih pitanja socijalističkih režima.

I

Trockijev jedini značajniji doprinos ekonomskoj politici sastoji se u njegovom shvatanju uloge spoljne trgovine, odnosno povezanosti sovjetske privrede sa svetskom privredom. U svim ostalim pitanjima pokazivao je spremnost da donosi dalekosežne sudove i ocene, ali nije pokazivao mnogo razumevanja za specifično ekonomsku stranu problema o kojima je govorio. Njegovo zagovaranje »ratnog komunizma«, njegovo podržavanje NEP-a, kao privredne taktike, njegova stalna podrška ubrzanoj industrijalizaciji, sve su to bile političke odluke a ne stavovi zasnovani na razumevanju privrednih problema. Isto je moguće reći i za njegove ocene svetskih privrednih kretanja. U tome je, doduše, bio stručniji od drugih vođa revolucije. Njegova revolucionarna uverenja bila su od početka potpuno usredsređena na svetsku scenu. U vezi sa tim posmatrao je i problem privredne i političke zaostalosti, kao i sloma i revolucije svetskog kapitalističkog sistema. No, osim najopštijih nagadanja, njegova shva-

---

¹ Cf. Day, 1973.

tanja privrednih kretanja kapitalističkog sveta bila su prilično uopštena, oskudna i neosnovano dalekosežna.

Međutim, u oblasti spoljne trgovine pokazao je, mada je branio državni monopol nad spoljnom trgovinom, veće razumevanje privrednih problema od svojih političkih protivnika. Pošao je od sledeće pretpostavke. Period obnove zahtevao je autarhičnu privredu, a period izgradnje zahteva privredu koja je sistemom socijalističkog protekcionizma povezana sa svetskom privredom. U toj svojoj pretpostavci oslanjao se na stavove koje je zastupao Groman obrazlažući »kontrolne cifre«² sovjetske privrede. Zato je, sasvim ukratko, potrebno istaći te stavove. Po Gromanu,³ period obnove sovjetske privrede dovodi do uspostavljanja predratnih proporcija između poljoprivrede i industrije. Te proporcije su 63:37 u korist poljoprivrede. Pošto je industrija u rukama socijalističke vlasti, Trocki je zaključio da sa periodom obnove socijalizam pobeđuje u unutrašnjoj privredi. Međutim, dalji razvoj zahteva dalje menjanje ovih proporcija u korist socijalizma, dalji razvoj industrije, a to je moguće samo korišćenjem dostignuća kapitalističke nauke i tehnike. To se može postići samo međunarodnom trgovinom, a to znači: uključivanjem u »svetsku podelu rada«.⁴ Prema tome zato što period »izgradnje«⁵ zahteva dalju industrijalizaciju da bi se sačuvala unutrašnja dominacija socijalističkog sektora, neophodna je saradnja sa kapitalističkom privredom putem spoljne trgovine.

Koje su prednosti spoljne trgovine? Jednu prednost Trocki navodi veoma slikovito. »Kada se vozimo čezama, odoka merimo milje, ili već znamo razdaljinu koju prevalljujemo. Automobil ima brzinomer. Naša industrija mora u budućnosti da napreduje u skladu sa međunarodnim brzinomerom, koji će biti naš vodič ne samo u upoznavanju privrednih mera, već i u mnogim političkim odlukama. Ako je istina da uspešnost nekog režima zavisi od povećanja proizvodnje — a za nas marksiste to je aksiom — precizno kvantitativno i kvalitativno merenje proizvodnje sovjetske privrede je potrebno ne samo zbog sadašnjeg tržišta, već i zato da ocenimo etape na istorij-

² Cf. Громан, 1925.

³ Cf. Trotsky, 1928.

skom putu kojim idemo.«⁴ Dakle, prva prednost spoljne trgovine je u kvantitativnoj i kvalitativnoj konkurenciji dva sistema.

Druga prednost je u uspostavljanju odgovarajućeg sistema cena koji će podsticati uvećavanje proizvodnosti rada socijalističke privrede. Time će se, uz put, onemogućiti i širenje šverca i crne berze.⁵ Na osnovu toga, možemo da zaključimo da Trocki nije smatrao da cene u sovjetskoj privredi treba da budu potpuno nezavisne od svetskih cena. Budući da je smatrao da socijalistička država treba da se uključi u svetsku podelu rada, možemo da pretpostavimo, mada on ne daje precizno mišljenje o tom pitanju, da je smatrao da u spoljnoj trgovini sovjetska privreda treba da se rukovodi svojim komparativnim prednostima.

Treća prednost spoljne trgovine su inostrani krediti. Trocki to izražava na sledeći način. »Sa stanovišta nacionalne privrede, koje se suprotstavlja gledištu individualne privrede, vrednosni papiri sami po sebi ne mogu da ubrzaju rast produktivnosti, baš kao što ni čovekova senka ne može da uveća njegovu težinu. Međutim, sa stanovišta međunarodne privrede problem se sasvim drukčije postavlja. Američke obveznice same po sebi ne mogu da proizvedu nijedan traktor, ali ukoliko bi naša vlada imala veću količinu tih obveznica to bi joj omogućilo da uveze traktore iz Sjedinjenih Američkih Država.«⁶ Ovo me nije potreban nikakav komentar.

U celini posmatrano, spoljna trgovina omogućava ubrzanje procesa privrednog rasta.

II

Trocki je smatrao da sistem spoljne trgovine koji treba da razvije socijalistička država treba da se zasniva na »socijalističkom protekcionizmu«. Šta to znači? To znači da čitav sistem treba da polazi od jedne osnovne činjenice: sovjetska vlast ima monopol nad spoljnom trgo-

⁴ Isto.

⁵ Vidi, međutim, Шанин, 1926a.

⁶ Trotsky, isto.

vinom. »U odnosima sa svetskom kapitalističkom privredom sovjetska vlast se javlja kao krupni posednik privrednih dobara. Ona izvozi svoje proizvode, uvozi tuđe, koristi kredite, kupuje inostranu tehnologiju i, konačno, privlači sebi privatni kapital na taj način što formira mešovita preduzeća i odobrava povlastice.«⁷ Dakle, socijalistička privreda istupa kao jedinstvena celina u svetskoj trgovini. »Socijalizam predstavlja završni račun.«⁸ Taj »završni račun« treba da izražava protokcionističke ciljeve. Da bismo tačno videli koju je ideju spoljne trgovine imao Trocki, uzećemo jednostavan primer. Pretpostavimo privredu sa dva sektora: industriju i poljoprivredu. Takođe, pretpostavimo da je i spoljni svet sastavljen od privreda sa ova dva sektora. Uzmimo da socijalistička privreda, zbog svoje zaostalosti, izvozi hranu a uvozi tehnologiju. Obrnuto važi za spoljni svet. Trockijeva je ideja u sledećem: čitavu tu transakciju prikazuje državni budžet, odnosno onaj njegov deo koji se odnosi na međunarodne odnose, platni bilans. Dakle, cene poljoprivrednih i industrijskih proizvoda određuju se na svetskom tržištu u skladu sa komparativnim prednostima pojedinačnih privreda, a nivo razmene određuje platni bilans socijalističke privrede.

Ali to, naravno, važi i za kapitalističke privrede, bar delimično. U čemu je razlika? U ovoj tački se sadrži najoriginalniji deo Trockijeve teorije. Na žalost, on ju je izložio u okviru sasvim uopštene teorije konjunkturalne kriza kapitalizma i, posebno, kapitalističkih monopola. Monetarni deo svetske trgovine nije razmatrao i time je dosta pojednostavio problem koji je posmatrao. No, svejedno, njegove ideje su interesantne i originalne.

Trocki smatra da kapitalističke zemlje prolaze kroz ciklična kretanja napretka i depresija, oživljavanja privrede i njenih kriza. Ova kretanja imaju uticaja i na spoljnu trgovinu. Ona određuju, kako nivo dohotka pojedinih država, tako i nivo unutrašnje potrošnje i ulaganja. Kada u nekoj zemlji dođe do oživljavanja privrede, raste uvoz u tu zemlju, čime raste i nacionalni dohodak zemlje iz koje se uvozi, pa prema tome i unutrašnja potrošnja te

⁷ Isto.

⁸ Isto.

zemlje i njena unutrašnja ulaganja. Naravno, mogao je da nastavi, raste i izvoz zemlje koju je zahvatilo privredno oživljavanje, pa i njen nacionalni dohodak. To sve zahteva odgovarajuće monetarne promene, koje Trocki, kao što sam rekao, ne razmatra.

Dodatna proizvodnja, pak, u vreme recesije i krize u zemlji uvoznici dovodi i do recesije i krize u zemlji izvoznici. Ali ako je ta zemlja socijalistička, njen monopol nad spoljnom trgovinom može da joj pomogne.

»Država uvozi ona sredstva za proizvodnju, one sirovine i robe široke potrošnje koje su nužne za podršku, unapređenje i sistematski razvoj procesa proizvodnje. Ako bi se ovi složeni procesi potpuno uprostili, izgledali bi ovako: u periodima kada svetska trgovina i industrija cvetaju, naš izvoz će rasti više nego što je uobičajeno i dovešće do uvećanja kupovne moći stanovništva. Sasvim je jasno da bi, ukoliko bi naša industrija zarađen novac odmah potrošila na kupovinu mašina i opreme za proširenje odgovarajućih oblasti proizvodnje, naredna svetska kriza, koja bi smanjila naše resurse, gurnula u krizu previše razvijene oblasti industrije, a u izvesnoj meri i čitavu industriju.

U izvesnoj meri takve pojave su, naravno, neizbežne. Svakako postoje dva izvora nestabilnosti i kriza — poljoprivreda sa jedne i svetsko tržište sa druge strane. Međutim, veština vođenja ekonomske politike biće sadržana u nastojanjima da se sigurnom državnom proizvodnjom pokrije sve veća domaća tražnja, a uvećana tražnja da se pokrije povremenim uvozom gotovih proizvoda i privlačenjem privatnog kapitala. Pod tim uslovima depresije do kojih dolazi na svetskom tržištu imale bi mali uticaj na našu industriju.«⁹

Ova analiza, moram još jednom da ponovim, a to će se videti i kasnije kada budem analizirao stavove Sokoljnikova, nije celovita jer ne razmatra novčana kretanja. Međutim, pretpostavimo da se međunarodna plaćanja obavljaju u zlatu. U tom slučaju, sovjetska vlast bi trebalo da ima odgovarajuće rezerve zlata, pa da, uz kontrolu unutrašnje potrošnje i proizvodnje, može u svakom trenutku da ima ravnotežu u platnom bilansu i da ne

---

⁹ Isto.

oseća fluktuacije u privrednim kretanjima u svetu. Drukčije rečeno, socijalistička država ima monopol nad spoljnom trgovinom i ona je jedini kupac i prodavac na svetskom tržištu. Njen se, tada, jedini problem sastoji u tome da ima dovoljno rezervi koje će joj omogućiti prilagođavanje na spoljne promene u ponudi i tražnji. To će ona postići kontrolom svoje unutrašnje potrošnje. Dok se kapitalistička privreda na promene u spoljnoj trgovini prilagođava promenama u visini nacionalnog dohotka, socijalistička privreda se prilagođava promenama u visini unutrašnje potrošnje. Kada je depresija u svetu, raste unutrašnja potrošnja; a kada je progres, u svetu raste uvoz.

Prema tome, pri svetskim cenama, socijalistička privreda se koristi spoljnom trgovinom radi ubrzane industrijalizacije. Međutim, zbog toga što ima monopol nad spoljnom trgovinom, pošto je ona »trust trustova«, ona može da reguliše nivo uvoza i izvoza, i nivo unutrašnje potrošnje, tako da njen nivo nacionalnog dohotka nema ciklično kretanje i da ona ne mora da usporava unutrašnji privredni rast.

III

S obzirom na te prednosti, socijalistička privreda razvijaće se brže od kapitalističke. Šta, međutim, ako se kapitalistička privreda konsoliduje i uđe u period dinamičke ravnoteže? »Sasvim je jasno da ako nemoguće postane moguće, a neverovatno verovatno; ukoliko svetski kapitalizam, na čelu sa evropskim, uspostavi jednu novu dinamičku ravnotežu — ne samo kada je reč o nestabilnom upravljanju već i u proizvodnim snagama — i ukoliko kapitalistička proizvodnja u narednim godinama i decenijama počne nezadrživo da raste, mi, socijalistička država koja se priprema, ili je to već počela da radi, da umesto sporovoznog proizvođača postane brži putnik, tek ćemo morati da hvatamo ekspresni voz. Ili jednostavnije: ukoliko bi sve bilo tako to bi značilo da smo mi pogrešili u osnovnim procenama istorije. Značilo bi da kapitalizam još nije iscrpeo svoju istorijsku 'misiju' i da sadašnja faza

imperijalizma ne označava opadanje kapitalizma, njegove poslednje trzaje, već rađanje nove ere njegovog uspeha[...]. Jednom marksisti je u svakom slučaju jasno da bi socijalizam u zaostaloj zemlji bio veoma ozbiljno ugrožen ako bi kapitalizam dobio mogućnost ne samo da proklija, već i da u jednom dužem periodu učestvuje u razvoju proizvodnih snaga u razvijenim državama.«¹⁰

To je, ipak, fantastična pretpostavka.¹¹ »U celini posmatrano, možemo da smatramo da će nam istorija biti više nego naklonjena.«¹²

---

¹⁰ Isto.

¹¹ Isto. To zastupa i Preobraženski u: 1926c.

¹² Isto.

---

6. Červonec

Nova ekonomska politika ponovo je uvela novčanu trgovinu. No, novac je izvor i pogodnosti i teškoća. Da bismo videli zbog čega je tako, upoređiću novac sa vlašću. Zapravo, kako je i novac neka vrsta vlasti, upoređiću dve vrste vladanja. Jedno se obavlja pomoću naređenja, a drugo novcem. U čemu je razlika? Izvršavanje naređenja zavisi naravno i od onoga kome se ono izdaje, ali ako zamislimo potpuno centralizovanu vlast, izdavanje naređenja biće uvek praćeno odgovarajućim izvršenjem. Međutim, vladanje pomoću novca je sasvim drukčije. Doduše, ako se ima novaca, može se učiniti sve što se želi; u tom smislu novac je moć. Ipak, novac prelazi u druge ruke i moć menja stranu. Zbog toga i sasvim centralizovana novčana privreda ne može da nema decentralizovanu strukturu moći. Štaviše, može da izgleda da novac dezintegriše društvo, zbog čega su mnogi ljudi, naročito marksisti, težili da socijalističko društvo liše novčane trgovine. I zaista, u početnoj fazi izgradnje nove privrede, sovjetska vlast je težila da novac zameni planom, da novčani račun zameni planskim. Koji su bili razlozi i posledice ovakve politike? Zašto je ona napuštena? Kojoj politici se zatim težilo? Na kraju, koje su granice novčane politike u socijalističkim privredama?

I

Za razliku od pariskih komunara, boljševici su odmah nacionalizovali banke.¹ Ovde nisu važni detalji izgradnje novih monetarnih ustanova. Osnovno je da je država odmah uzela svu novčanu moć u svoje ruke. Na mesto privatnih banaka došla je jedinstvena državna banka (Gosbanka). No, u međuvremenu, sovjetska vlast je pokušala da stvori potpuno naturalnu privredu, a kasnije da ko-

---

¹ Cf. Атлас, 1969.

risti štampariju novca kao sredstvo eksploatacije stanovništva. Čime su se ove dve politike opravdavale?

Prvobitna politika prirodne razmene opravdavala se shvatanjem da plan mora u potpunosti da zameni novčanu razmenu. Sa određenog stanovništva, naime, planska privreda izgleda kao veliko pojednostavljenje privrednih odnosa. Umesto da ljudi posredno dolaze do roba za zadovoljenje svojih potreba, oni do njih dolaze neposredno. Takođe, umesto da društvo posredno, oslanjajući se na pojedinačnu privrednu motivaciju, dođe do ostvarenja svojih ciljeva, ono do njih dolazi neposredno. Osnovni posrednik privredne razmene je novac, pa on mora biti žrtva ovog pojednostavljenja. Na žalost, ubrzo se vidi da ono što izgleda kao pojednostavljenje u stvari predstavlja ozbiljno usložnjavanje privrednih odnosa. U tim okolnostima otkrivaju se novčane funkcije koje su mnogima izgledale samo kao iluzija, koja služi interesima određenih društvenih slojeva. Ovde nema potrebe da ulazimo u detalje ovog otrežnjenja. Osnovno je istaći sledeće saznanje, koje će ostati kao stalno upozorenje za sve privredne politike socijalističkih država, do današnjeg dana. Uvođenje trampe ili planske raspodele cepa celinu privrednog prostora zemlje: udaljava selo od grada, jedan kraj od drugog, razvijene oblasti od nerazvijenih. Novac je, naime, opšti znak za robe koji objedinjuje celokupni privredni prostor. Uvedu li se, međutim, bonovi ili drugi vidovi planske raspodele, odmah se taj prostor prekida i stvaraju se lokalni privredni prostori.

Ovu činjenicu prvi su analizirali i opisali zagovornici ovakvog sistema.² Oni su uočili da planska privreda rađa »drugu privredu« — crnu berzu. Štaviše, oni su videli da ukidanje novca ne znači i da će on biti stvarno ukinut, jer će se radati alternativna platežna sredstva. Samo će se, svakako, izgubiti vlast. Država će se odreći monetarne vlasti, a preuzeće je sama privreda. Ovo iskustvo nije samo uticalo na uvođenje NEP-a već i na trajno prihvatanje da je socijalistička privreda novčana privreda. Ni staljinizam, kao ni mnoge druge socijalističke revolucije nisu ponovo, bar ne zadugo, težile da ukinu novac.

---

² Cf. Юровский, 1928.

No, da li je novčanu vlast moguće iskoristiti? Ako ukidanje novca uvođenjem planske raspodele nije prihvatljivo, možda postoji drukčiji način umanjavanja novčanih funkcija u korist državne vlasti? Takva jedna politika je neprestana inflacija. U periodu građanskog rata, kako su svi smatrali, kovnica novca odigrala je ogromnu ulogu. Uz njenu pomoć država je dolazila do prihoda pomoću kojih je finansirala svoje vojne i druge ciljeve. Isto tako, osiromašila je mnoge slojeve i tako im uzela moć koju bi inače mogli da imaju. No, kao što često biva, politika postaje teorija, ako već to nije i ranije bila. Neki su kasnije, kao na primer Preobraženski, smatrali da je papirni novac trajno opredeljenje socijalističke privredne politike. I mada su bili ubedljivo demantovani i pobijani, njihova shvatanja vršila su velik uticaj koji je, na kraju, ostao preovlađujući u socijalističkim zemljama. Naravno, danas se ne teži otvorenoj inflaciji, već se obezvređuje novac putem nekonvertibilnosti i nestašica roba. Ali cilj je isti.³

U početku, pak, inflacija je prerasla u hiperinflaciju. Pred sovjetskom vlašću postavilo se pitanje stabilizacije privrede. U početku se težilo ideološki doslednom rešenju: stabilizaciji privrede bez upotrebe novca. Neke veoma zanimljive diskusije o privredi bez novca su se tada vodile.⁴ Nije čudno da se, na primer, došlo do predloga o indeksaciji roba.⁵ Međutim, stvarni spor se vodio oko uvođenja robne rublje ili zlatne rublje. Prvo stanovište je zastupao Strumilin, a drugo Sokoljnikov i mnogi njegovi saradnici.⁶ Ovo drugo stanovište je prevagnulo. Zašto? Na izgled, robna rublja je bila ideološki prihvatljivije rešenje. Ovde uočavamo jednu karakteristiku ideoloških promena u socijalističkim državama, naročito na samom početku. One teže da idu iz krajnosti u krajnost. Pri tom, međutim, cilj ideološke doslednosti se ne napušta. U ovom slučaju dokazivalo se da je Marks smatrao da je zlato jedini stvarni novac i da robna privreda mora da bude zasnovana na zlatnom standardu. Pa pošto je ponovo uvedena robna privreda, potrebno je uvesti sve njene

³ Cf. Seurot, 1983.

⁴ Cf. Юровский, 1928, гл. 3.

⁵ Isto.

⁶ Cf. Струмилин, 1980.

karakteristike. Naravno, robna rublja je bio loš predlog. No i umereniji predlozi nisu bili prihvatani kao sredstvo stabilizacije.

1922. uvedena je nova novčana jedinica: červonec. On je bio banknota sa zlatnom podlogom. Do 1924. postojao je paralelno sa papirnom rubljom, ali je ovaj sistem kasnije napušten. Verovatno najveći zagovornik ovog sistema bio je narodni komesar za finansije Sokoljnikov.⁷ Komesarijat za finansije je okupljao mnoga poznata imena ekonomske nauke. Sa Sokoljnikovim su radili Šanjin, Jurovski, Kondratjev, Vajnštajn i drugi. Njihova shvatanja se nisu u svemu podudarala. Ipak, možemo da kažemo da su predstavljali zagovornike određenog postupka industrijalizacije i određenog vida ekonomske politike koji su se uklapali u jednu celinu. Njihova shvatanja bila su bliska Buharinovim, mada je sam Sokoljnikov bio dugo blizak Trockom.⁸ Pored toga, Kondratjev je bio zaseban intelektualni centar, delujući preko svog Konjunkturnog instituta. No, bez sumnje, oni su u politici ministarstva finansija videli određene mogućnosti da utiču na privrednu politiku zemlje.

Počecu prikaz njihovih shvatanja jednim kratkim člankom Kondratjeva.⁹ U njemu on dokazuje da proširivanje trgovine, tj. uvođenje novčane trgovine i slobodne trgovine uopšte utiču na stabilizaciju cena roba, tj. da umanjuju rast inflacije. Taj članak je interesantan i zato što u njemu Kondratjev uvodi Fišerovu jednačinu za količinu novca u prometu; dakle primenjuje kvantitativnu teoriju novca na socijalističku privredu. On polazi od sledeće jednačine:

$$P = \frac{MV}{Q}$$

pri čemu je P nivo cena, M količina novca u prometu, V brzina obrta novca, a Q količina robe. Zatim pokazuje da promene u količini novca i u brzini njegovog obrta

⁷ Cf. Сокольников 1925.

⁸ Cf. govor Sokoljnikova na XV kongresu partije.

⁹ Cf. Кондратьев, 1922.

nisu mogle da utiču na stabilnost cena već su, naprotiv, delovale inflatorno. Na osnovu toga zaključuje da je samo uvećanje količine roba kojima se trguje moglo da dovede do uočene stabilnosti tržišnih cena. Dakle, proširenje tržišta, slobodna trgovina i novčana razmena omogućavaju stabilizaciju vrednosti cena i novca. Ovo stanovište nije zanimljivo samo po sebi već i zato što ga je kasnije zastupao Buharin i to sve do kraja svoje značajnije političke karijere. Time se pokazuje bliskost gledišta Buharina i Kondratjeva.

Ostajući još uvek kod Kondratjeva, možemo da ukazemo na njegovo shvatanje ravnoteže u socijalističkoj privredi. On je na samom početku NEP-a zaštitio sveobuhvatno uvođenje privatne inicijative. Kasnije se, međutim, nije vraćao toj temi, ali je stalno ukazivao na neophodnost brzog razvoja industrije i poljoprivrede u optimalnoj srazmeri. Ovo njegovo shvatanje možemo da prikazemo na sledeći način.¹⁰ Stabilizacija novca dovela je do izbijanja krize nazvane »makaze cena«. Naime, kada se inflacija stišala, videlo se da su cene industrijskih proizvoda daleko više od cena poljoprivrednih proizvoda. Ova neravnoteža postala je osnovni predmet spora u ekonomskoj teoriji. No, još zanimljivije od toga, posle umanjavanja cena industrijskih proizvoda i uklanjanja »makaza cena«, došlo je do nove krize: glad za robama; drukčije rečeno, došlo je do opšte nestašice roba. Otkuda to?

Kondratjev je dao sledeći odgovor. On je posebno zanimljiv jer su u njemu kritikovani i stavovi menjševika, tj. Gromana. Tu dolazimo do centralnog pitanja ekonomske politike socijalizma. Kondratjev najpre iznosi ravnotežne uslove koje svaka privredna dinamika mora da zadovolji. Između ostalog, navodi i uslov jednakosti ponude i tražnje novca. Ovaj uslov, međutim, socijalistička privreda krši. Zašto? Zato što ona, kako je Groman smatrao, treba da sledi novčanu tražnju. Drukčije rečeno, u socijalističkoj privredi ponuda novca treba da bude pasivna funkcija novčane tražnje. Ovo shvatanje se, naravno, obrazlaže planskim karakterom socijalističke privrede. Međutim, pretpostavimo da privredne vlasti teže industrijalizaciji. One će, kako je Kondratjev dokazivao,

¹⁰ Cf. Кондратьев, 1925.

izdavati kredit za otpočinjanje industrijske proizvodnje. Ovaj novac javiće se kao investiciona i potrošna tražnja. Ta tražnja će se pojaviti pre svega na tržištu industrijskih proizvoda. Cene tih proizvoda porašće. Nasuprot tome, cene poljoprivrednih roba ostaće iste — i selo će se naći suočeno sa pogoršanim uslovima trgovanja. Ono će, tada, deo svoje tražnje usmeriti na poljoprivredne proizvode, što će izazvati nestašicu poljoprivrednih proizvoda. Uopšteno govoreći, dakle, kreditna ekspanzija u industriji vodiće istiskivanju poljoprivrednih kupaca sa tržišta industrijskih proizvoda i oni će zatvarati svoje seosko tržište za kupce iz grada. Nestašica roba, po Kondratjevu, samo je još jedna pojava razjedinjavanja privrednog prostora. Naravno, kada do tog razjedinjavanja ne bi došlo, uvećana tražnja vodila bi uvećanoj ceni roba i do nestašica ne bi moglo da dođe. Ali, ako selo reaguje na takav način da ne teži izmeni svojih cena, jer ni sa uvećanim prihodima ne bi moglo da dođe do industrijskih proizvoda kojih nema, već prekine da prodaje svoje proizvode, privredni prostor se cepa na selo i grad, industriju i poljoprivredu.

Kondratjev je, dakle, dokazivao da novčana poliuka i u socijalizmu mora da ima određena ograničenja, jer će tražnja države veoma mnogo uticati na stanje na tržištu. Naravno, ako bi država ravnomerno razvijala i industriju i poljoprivredu, do ovih teškoća ne bi moglo da dođe i monetarna politika mogla bi da sledi drukčija načela.

Ovo shvatanje zastupao je i Novožilov.¹¹ Mada je njegovo objašnjenje nestašica drukčije od Kondratjevlevog, on je takođe smatrao da su emisione mogućnosti države ograničene. U njegovom članku nalazimo jednu od boljih kritika tzv. bankarskog načela u teoriji novca. To načelo — koje je slično Gromanovom shvatanju, a koje je donekle zastupao i Marks — jeste: ponuda novca sledi novčanu tražnju. Novožilov je, međutim, dokazivao da time ne može da se odredi kamatna stopa i zalagao se za politiku realne kamatne stope. Novac, naime, mora da ima cenu. Ako je država jedini izvor novčane ponude, usled nacionalizacije bankarskih ustanova, ona tada mora da vodi politiku uticanja na novčanu tražnju putem odre-

¹¹ Cf. Новожилов, 1925.

divanja kamatne stope. Kako bi se ona odredila nije sasvim jasno; jer šta bi državu sprečavalo, što znamo iz kasnije istorije socijalističkih država kao čest slučaj, da kamatnu stopu drži na niskom nivou? Međutim, samia analiza i predlog su nesumnjivo tačni.

Na osnovu ovih shvatanja vidi se ono što proizlazi iz svih diskusija o socijalističkoj privredi: i u novčanoj politici osnovni problem je kako ograničiti ponašanje države? Kako uticati na racionalno ponašanje države kada je ona izvor i najveće tražnje i najveće ponude novca?

II

Jedno rešenje pruža zlato. Drugo rešenje je povezanost sa svetskim tržištem roba i novca. Sveobuhvatna reforma novca težila je objedinjavanju ova dva rešenja. To shvatanje je najdoslednije branio Sokoljnikov.¹² Kao što je Buharin svoju političku sudbinu vezao za slobodnu trgovinu tako je Sokoljnikov svoju političku sudbinu vezao za čvrstu rublju. Njegova osnovna ideja je sasvim jednostavna: ključ industrijalizacije leži u državnim rezervama, a pre svega u rezervama zlata. On je to stalno ponavljao. Na sve pritiske da oslabi strogost svoje novčane politike, ukazivao je na nedopustivost umanjivanja novčanih rezervi sovjetske države. Na taj način, socijalistička država ima način da bude odgovorna. Zlato ograničava državnu samovolju. Treba ovde jasno videti da se zlatnom standardu nije težilo zato što je to jedini mogući novčani režim, niti zato što je to najbolji novčani režim. Cilj je bio zavođenje reda u privrednu politiku države. Kao što je Buharin težio da ograniči samovolju planskih organa, tako što će ih prepustiti tržišnoj proveri, tako je Sokoljnikov težio da ograniči planske ciljeve čvrstim novcem.

Detalji njegovog shvatanja privredne politike socijalizma nisu važni. U osnovi se nalazilo uverenje da će privredna ravnoteža moći da se održi ukoliko se privreda nalazi u stabilnim novčanim uslovima. Kako su se novčana stabilnost i privredna ravnoteža zasnivali na zlatnim

¹² Cf. Сокольников, 1926, том II.

rezervama, stabilan novac zahtevao je pozitivan spoljno-trgovinski bilans, dakle uvećan izvoz. To je značilo da je potrebno uvećavati poljoprivrednu proizvodnju, jer je ona bila važan izvor izvozne robe. Zbog toga je ova politika na izgled bila na strani razvoja poljoprivrede a ne razvoja industrije. Kao što je poznato, Sanjin je najdoslednije izneo ovakvo shvatanje. Međutim, svi oni koji su težili obuzdavanju inflacije, stabilnom novcu i proširivanju unutrašnje i spoljašnje trgovine davali su na izgled prednost razvoju poljoprivrede. Ipak, kao što je Kondratjev govorio, a Sokoljnikov često ponavljao, poljoprivreda se ne može razvijati bez industrije, pa je ravnotežni rast poljoprivrede i industrije jedino rešenje. Ta, pak, ravnoteža moguća je samo u uslovima stabilnog novca.

III

Stvarni problem je, dakle, u ograničavanju državne samovolje. Ona će se najpre ogledati u izvorima državnih prihoda i u tome na čemu ih ona troši. Obezvređivanje novca biće možda najlakši izvor državnih prihoda, a ulaganje u industriju prirodni cilj njene potrošnje. U tim uslovima inflacija je neizbežna. Pri tom, ubrzana industrijalizacija stvaraće nestašice industrijskih roba i upućivati selo na zatvaranje u okvire sopstvenog tržišta. Ovo nije tipično samo za početne stadije socijalističkog razvoja, već predstavlja opšti problem privrede sa velikim udelom državnog sektora. NEP je pokušao da državu privede odgovornom ponašanju uvođenjem zlatnog standarda. Međutim, zlatni standard nije prihvatljiv ni sprovediv bez povezanosti privrede sa svetskom privredom. To, pak, samostalnost ekonomske politike ograničava. Nivo kamatne stope, nivo inflacije, pa i nivo zaposlenosti određeni su svetskim stanjem. Ekonomska politika bi tada jedino mogla da se prilagođava svetskim kretanjima. U tom slučaju, tempo napretka, odnosno tempo industrijalizacije bio bi određen svetskim kretanjima. To za socijalističke privrede često nije prihvatljivo. Zbog toga se one odriču konvertibilnosti. Tada, međutim, ponovo do-

lazi do svih onih problema koji su poznati iz voluntarističkog privređivanja. Taj izbor je neprijatan ali je neizbežan. Kao što je poznato, socijalističke zemlje su se odlučile za protekcionističke privredne politike. U tom slučaju, monetarna politika je veoma ograničena. Uloga novca je samo u tome da obezbedi ispunjavanje privrednih planova. Zbog toga čak ni promene u cenama nisu neophodne. U uslovima trajnih nestašica, kao što je Kondratjev govorio, novac nema nikakvu stvarnu ulogu. On može da se gomila ili da se štedi jer nema na šta da se utroši. Ta prikrivena inflacija ne razlikuje se mnogo od prave inflacije, mada se ljudi možda lakše mire sa nestašicama nego sa besparicom.

7. Obnova i izgradnja

Revolucija dovodi do umanjenja društvenog bogatstva. Zbog toga je prvo potrebna obnova privrede. Potom, nastaje period izgradnje socijalističke privrede. Koji zakoni važe u ovim dvama periodima? Takođe, kako doći do saznanja o tim zakonima? Na kraju, koja ekonomska politika treba da važi u svakom od ova dva perioda, a koja politika treba da se vodi pri prelazu iz jednog u drugi?

I

Šta se obnavlja u periodu obnove? Revolucija narušava privrednu ravnotežu, period obnove je obnavlja. To obnavljanje narušene ravnoteže možemo da nazovemo »statičkom ravnotežom«. Čime se ta ravnoteža izražava? Najbolje je, najpre, navesti mišljenje O. Langea, koje predstavlja definitivno objašnjenje »statičke ravnoteže« socijalističke privrede. Po njemu,¹ nužni i dovoljni su sledeći uslovi ravnoteže:

1. Svi pojedinci moraju da ostvare svoje najbolje moguće položaje u skladu sa ravnotežnim cenama.
2. Ravnotežne cene određuju se jednakošću ponude i tražnje za svakom robom.
3. Dohoci svih potrošača su jednaki njihovim izdacima.

Ovi uslovi važe i u socijalističkim i u kapitalističkim privredama. Oni mogu na različite načine na se agregirati. Tako možemo da posmatramo ne samo dohotke i izdatke potrošača već i ravnotežu primanja i izdataka svih privrednih subjekata. Takođe, možemo da posmatramo ravnotežu međusobnih izdataka i primanja pojedinih privrednih grana, ili čitavih privrednih sektora. U svim tim slučajevima, ravnoteža će morati da bude u skladu sa ova tri uslova, mada prvi uslov mora da se

¹ Cf. Lange, 1938.

modifikuje jer više nije reč o pojedincima, pa je neophodno ili formulisati određenu funkciju društvene dobrobiti ili određene uslove optimalnog korišćenja privrednih dobara.

Očigledno, stanje neravnoteže je ono u kojem nije zadovoljen jedan od ova tri uslova. Ili pojedinci i drugi privredni subjekti ostvaruju ciljeve ispod optimalnih, ili cene ne izjednačavaju ponudu i tražnju za nekim robama, ili neki pojedinci i drugi privredni subjekti (preduzeća, banke, država) stvaraju dugove ili ostvaruju suvišnu dobit. Isto važi i za upoređivanje privrednih grana, sektora ili čitavih privreda.

U periodu obnove neravnoteža je nužna. Kako se ona ispoljava? U početnim sporovima o socijalističkoj privredi bilo je uobičajeno posmatrati ravnotežu između sela i grada, odnosno između poljoprivrede i industrije. Naravno bilo je i drugih stanovišta koja su se, kasnije, razvila u teorije i tehnike izučavanja privrednih i državnih bilansa, kao i teorija privrednog rasta. No, iz više razloga, koji nisu svi bili ideološke prirode, ali su bili prisutni, preovladala su shvatanja koja su ravnotežu socijalističke privrede posmatrala sa stanovišta privrednog odnosa sela i grada. Takođe, preovladala su stanovišta koja su ove odnose težila da prikažu u okviru Marksovih šema proširene reprodukcije.²

U okviru takvog načina razmišljanja, najbolji prikaz procesa obnove poremećene ravnoteže dali su Groman i Bazarov. Njihova shvatanja povezana su sa analizom neravnoteže kao primera disproporcionalnog stanja i rasta. Takođe, naročito Bazarov, oni su ukazali na opšti trend povratka na »prethodnu statičku ravnotežu« kao na postupak usporavanja rasta. U njihovim radovima mogu da se uoče određene razlike, koje možemo da pripišemo podeli rada, a ne stvarnim teorijskim razlikama u shvatanju socijalističke privrede. Bazarov je težio da dode do ekonomske teorije obnove socijalističke privrede na osnovu saznanja iz opšte teorije privrednih kriza. Groman je, pak, težio da dode do empirijskih, statističkih zakonitosti zasnovanih na posmatranju stvarnih kretanja sovjetske privrede. No, oni su samo istim stavovima pri-

² Cf. Spulber, 1965a.

lazili sa dva suprotna kraja. Međutim, u svemu ostalom potpuno su se slagali.³

Između prvo Gromanova saznanja. Njegove ideje su se razvile u toku izrade godišnjih planova. Najpre je po-šao od toga da celokupnu privredu ne treba podeliti samo po granama i sektorima proizvodnje već, po ugledu na Kenea i Marksa, i po dominantnom načinu proizvodnje. Na taj način bi bilo potrebno doći do međusobne ravnoteže ne samo među granama proizvodnje već i različitim načina proizvodnje.⁴ U kasnijem radu na planiranju naročito je posmatrao disproporcije između grada i sela, tj. industrije i poljoprivrede, tj. socijalističkog načina proizvodnje i sitnosopstveničkog načina proizvodnje. Po njemu je u periodu obnove potrebno da se proporcija ova dva sektora proizvodnje vrati na predratni nivo.

Na čemu se zasnivala ova njegova tvrdnja? Ona je bila jako kritikovana⁵ a u stvari nije nimalo sporna. On se, uostalom, nje nije dogmatski pridržavao. Najpre, da bismo, čisto statistički posmatrano, odgovarajući odnos sektora proizvodnje posmatrali i ocenjivali, potrebna nam je neka ravnoteža proporcija. U suprotnom ne bismo mogli ni da govorimo o disproporciji. U tom slučaju, ako se količina upotrebljenih i neupotrebljenih proizvodnih činilaca bitno ne menja, a osnovna pretpostavka perioda obnove je da će se obnoviti već postojeća proizvodna sredstva, nivo proizvodnje do kojeg će se u svakom sektoru kasnije doći biće približno jednak nivou proizvodnje koji je bio ravnotežan pre nastanka poremećaja. Nema u tome ničeg neshvatljivog. To je, uostalom, i smisao privredne ravnoteže. Treba odmah videti da prigovor o tome da je godina ravnoteže samo prividno ravnotežna — odnosno da je moguće da je godina ravnoteže, u sovjetskom slučaju 1913. možda bila neravnotežna — nije uopšte značajan. Osnovno je pitanje ne da li je ta godina bila ravnotežna u nekom apsolutnom smislu te reči, već da li je bila uobičajena godina. Ako je bila, njenu ravnotežnost ne moramo dalje da istražujemo. Ona će nam biti sasvim prihvatljiva za upoređivanje kasnijeg kretanja ka

³ Cf. Базаров, 1927а.

⁴ Cf. Громан, 1926.

⁵ Čak i Erih smatra da je to nerazumljivo.

povratku na privrednu ravnotežu. Štaviše, jasno je da će se privredna obnova kretati u pravcu obnove baš te uobičajene ravnoteže ukoliko se količina proizvodnih činilaca i nivo tehnologije ne menjaju.

No, za Gromana je to bilo važno iz drugog razloga. On je želeo da dođe do zakonitosti kretanja odgovarajućih veličina ka privrednoj ravnoteži. Koji će se sektor brže obnavljati a koji sporije? Kakva je uloga ovih različitih brzina prilagođavanja? Koja je uloga novčanih činilaca u ovom postupku prilagođavanja na privrednu ravnotežu? Kako se na te procese može uticati? On je pošao od toga da će se brže obnavljati onaj sektor koji je više oštećen, a da će se u poslednjoj fazi perioda obnove najbrže obnavljati onaj sektor koji je najmanje oštećen. Zbog toga je smatrao da će se u početku najbrže obnavljati poljoprivreda, koja je pretrpela najviše štete, a potom industrija koja je doživela manje štete. Smatrao je da se do tih zaključaka može doći na osnovu posmatranja činjenica samog procesa obnove.

Detalji njegovog shvatanja nisu tako važni, ali je njegovo shvatanje uloge nauke i ekonomske politike uopšte izuzetno važno. Kasnije ću detaljnije govoriti o odnosu »genetskog« i »teleološkog« planiranja. U ovom trenutku važno je pitanje izvora saznanja o privrednim mogućnostima i ciljevima. Za Gromana jedini izvor saznanja su bile činjenice. Zašto? Naime, ako govorimo o privredi koja je centralizovana i u kojoj vlast može samovoljno da određuje stepen investiranja, pa prema tome i oblasti ulaganja, kao i stopu privrednog rasta, zašto posmatrati činjenice? Zar nije bolje saznati koje su namere te vlasti? Ovo pitanje je kasnije bilo u centru spora između Strumilina i Kondratjeva, mada je dobilo drukčije značenje. Dakle, ono nije akademske prirode. Groman je, ipak, smatrao da su činjenice nužne i dovoljne za zaključivanje o privrednim mogućnostima i ciljevima. Nije, naravno, mogao da predvidi koju će samovolju vlast iskazati u kasnijim periodima planiranja. Međutim, može se smatrati da bi i u tim uslovima zastupao isto stanovište. Ovo stanovište je lako razumljivo za teoriju privredne obnove. Pošto se osnovne činjenice u tom periodu ne menjaju, sasvim je nevažno šta vlasti čine, privreda će se spontano vratiti na nivo ravnoteže. Me-

du tim, osnovno pitanje je u tome kako posmatrati promene u periodu privredne izgradnje? Preobraženski je sledeći Marksa, na primer,⁶ smatrao da nivo ulaganja nije moguće odrediti bez obzira na ekonomsku politiku. Taj nivo može da bude i veći i manji, u zavisnosti od namera privrednih vlasti. To, međutim, Groman nije priznavao. Buharin je, opet, smatrao da je nivo ulaganja određen dugoročnom proizvodnošću kapitala, po uzoru na austrijsku teoriju. Groman nije imao to mišljenje. Koje je bilo njegovo mišljenje? On je smatrao da je nivo ulaganja određen osnovnim privrednim činjenicama koje su date odgovarajućim proporcijama privrednih sektora. Pretpostavimo, naime, da posle obnove privreda dođe na nivo ravnoteže. Time imamo odgovarajuće privredne proporcije. Sada, da bi se te proporcije održale, potreban je jedan sasvim određen nivo ulaganja. A svaki nivo promene ovih proporcija zahteva, takođe, sasvim određen nivo ulaganja. Prema tome, tempo rasta određen je početnim privrednim proporcijama. Makoliko da su naše želje visoke, kolikogod da nam se čini da su nam ruke slobodne, nivo proizvodnih činilaca i njihova proporcija određuju odgovarajući nivo ulaganja. Naravno, on ne mora biti potpuno strogo određen. Donji nivo ulaganja određen je onim stepenom ulaganja koji je potreban da se samo održi postojeći nivo razvijenosti. Gornji nivo ulaganja određen je proizvodnošću sredstava i rada. U okviru tih dvaju nivoa mogu se odrediti ciljevi privrednog rasta. Dovde je Gromanovo shvatanje identično sa kasnijim shvatanjima Feljdmana. Međutim, Groman je smatrao da nam činjenice ne dozvoljavaju ni toliku slobodu izbora nivoa privrednih ulaganja i privrednog rasta. Zašto? Zato što svaki sektor ima svoje minimalne i maksimalne stope rasta. Ako one treba da budu saglasne, izbor saglasnih alternativa biće manji od izbora mogućih alternativa. On se nikada neće svesti na jednu jedinu veličinu, ali će se raspon izbora smanjivati. To je, dakle, uloga činjenica u saznanju privrednih ciljeva i mogućnosti.

Sa teorijskog stanovišta, isto to je dokazivao Bazarov. On je bio jedan od najplodnijih ekonomista u tom periodu. Bavio se mnogim pitanjima teorijske ekonomije: no-

⁶ Cf. Преображенский, 1926b, 1980 II.

sebnom teorijom poslovnih ciklusa i teorijom planiranja. U ovom kontekstu, dokazivao je da u procesu privredne obnove dolazi do usporavanja rasta usled opadajućih prinosu u privredi koja ne uvećava svoja sredstva za proizvodnju. Kako se privreda približava svom ravnotežnom stanju, stopa rasta proizvodnje opada. Da bi se ušlo u period izgradnje potrebno je dodatno ulaganje, odnosno potrebna je industrijalizacija zemlje. Po njemu, ovi stavovi važe kako za kapitalističku tako i za socijalističku privredu.⁷ Međutim, za razliku od kapitalističke privrede koja stihijski reguliše uspon i pad privrednog rasta, socijalistička privreda može da planira svoj razvoj i da izbegne ciklične promene u uslovima privređivanja. Naravno, da bi to bilo moguće, nužno je obezbediti neophodan nivo privrednih ulaganja. Taj nivo je, ipak, određen odgovarajućim mogućnostima privrede, na isti način kako je to dokazivao Groman.

Ova dva autora kasnije su suđena zbog svog »menjševičkog« uverenja. Njihova politička prošlost nije sporna. Takođe, njihova uverenja nisu sporna. Međutim, njihove političke uloge su potpuno izmišljene. Nema nikakvih osnova smatrati da su se oni politički organizovali i hteli da se suprotstavljaju boljševicima. Staviše, Groman je, s obzirom na svoj položaj u Gosplanu, citirao Trockog kada je to bilo nužno, Buharina kada je to bilo potrebno. mada nisam mogao da nađem citate iz Staljina. Što se, pak, odnosi ovih ličnosti prema njima tiče, Buharin se nije sa njima naročito slagao, a Trocki je dosta oduševljeno govorio o njihovom radu i shvatanjima. Razlog je jasan, i menjševici i Trocki su insistirali na nužnosti industrijalizacije. Zapravo, može se reći da su Groman i Bazarov mnogo odlučnije dokazivali nužnost industrijalizacije, jer se nisu oslanjali na političke već samo na ekonomske argumente. Između njih i Preobraženskog, takođe, postoji i određena teorijska sličnost. Naime, Groman i Preobraženski — za razliku od prvih sastavljača narodnog bilansa (Popova i dr.),⁸ Buharina i Kondratjeva i drugih narodnjaka i profesora ekonomije (Jurovskog, na primer) — posmatrali su privredni rast u okviru

⁷ Cf. Базаров, 1927a.

⁸ Cf. Попов, 1924 (u Spulber, 1965a).

Marksovih šema reprodukcije. Na osnovu toga, njihov stvarni predmet posmatranja bile su materijalne disproporcije a ne vrednosne, tj. ravnoteža cena. Zapravo, oni su disproporcije cena objašnjavali razlikom u razvijenosti ova dva sektora i načina proizvodnje. Naravno, među njima postoji jedna velika razlika: za Gromana i Bazarova disproporcije prestaju završetkom procesa obnove, a za Preobraženskog tek potpunim podružtvljavanjem celokupne privrede. Zbog toga je teško tačno oceniti mogućnosti političke saradnje boljševičke levice i ove idejne struje. Možda je kriterij kojim se može ova eventualna politička saglasnost proceniti, odnos prema kasnijim planovima industrijalizacije i prema stvarnoj politici industrijalizacije. Svakako i »levica« i »menjševici« bili su veoma kritični prema petogodišnjim planovima industrijalizacije. Međutim, »levica« je, ili bar jedan njen deo, saradivala sa Staljinovom kolektivizacijom, čemu su se »menjševici« odlučno protivili. To je, zapravo, teškoća u ideološkoj i političkoj konkurenciji u socijalizmu. Idejna saglasnost nije nužno vodila političkoj saglasnosti. Međutim, za političku saglasnost je idejna saglasnost bila nužna. Time se podsticala monolitnost.

Jedini ozbiljniji kritičar Gromana i Bazarova, ako izuzmemo staljiniste, bio je Kondratjev. On je, bez sumnje, bio najsposobniji ekonomista tog perioda. U ovom trenutku zanimaju nas samo njegovi stavovi o periodu obnove u sovjetskoj privredi. Kondratjev je napao opštu pretpostavku Gromana i Bazarova, da u sovjetskoj privredi postoji disproporcija između industrijskog i poljoprivrednog sektora. Po njemu, nikakva disproporcija, u materijalnom smislu te reči, između ova dva sektora nije postojala. Disproporcija postoji samo u odnosima cena.* Ova disproporcija nije posledica nerazvijenosti industrije, odnosno suviše velike razvijenosti poljoprivrede, već monopolskog položaja industrije, koja na taj način suviše skupo prodaje svoje proizvode i umanjuje motiv proizvodnje poljoprivredi. Za Kondratjeva izlaz se nalazi u daljoj liberalizaciji unutrašnje trgovine. Dalje jačanje privatnog sektora, omogućavanje privatnih ulaganja, kao i odgovarajuća politika ograničavanja monopolske moći do-

* Cf. Кондратьев, 1927.

veli bi do nestanka neravnoteže cena i do rasta privredne proizvodnje. Nasuprot tome, svaka užurbana industrijalizacija, kako ćemo kasnije videti, dovodila bi do teških poremećaja u proizvodnji na selu, pa prema tome i u industriji. Ovi stavovi vidljivi su i u njegovom sporu sa Faljknerom, jednim takođe veoma sposobnim ekonomistom. Faljkner je dokazivao da su privredne disproporcije posledica pogrešne monetarne politike. Sa tim mišljenjem se, donekle, slagao i Preobraženski.¹⁰ Uvećana količina novca dovodi do pada vrednosti novca a potom i do odgovarajućih poremećaja. Faljkner je smatrao da time može da objasni takve krize kao što su »makaze cena« i »robna glad«. Preobraženski je imao nešto bolje objašnjenje. Po njemu, inflacija pogađa socijalistički sektor jače nego privatni, jer su cene socijalističkog sektora fiksirane. Cene poljoprivrednih proizvoda rastu a cene socijalističkih proizvoda ostaju iste i dolazi do disproporcije u cenama. Kondratjev je dokazivao da uzročno-nosledični niz mora da ide u obrnutom pravcu. Monetarni činioci samo otežavaju krize, ali njihovi uzroci, bar u socijalističkim privredama, nalaze se u disproporciji cena koja nastaje usled monopolske moći socijalističkog sektora. Teorijski posmatrano, Kondratjev je morao biti u pravu.¹¹ Inflacija teško da može da pogodi samo jedan sektor a da ne pogodi i drugi, ako su oba sektora međusobno zavisna. Prema tome, disproporcija mora već da postoji, da bi je inflacija pogoršala, a ona sama ne može da je stvori.

Već na prvi pogled postoji neosporna sličnost stavova Buharina i Kondratjeva. Buharin je, takođe, »makaze cena« objašnjavao monopolističkim ponašanjem socijalističkog sektora. Pored toga, Buharin nije posmatrao privredu podeljenu na socijalistički i privatni sektor. Zapravo, Buharin je čak i mnogo jasnije od Kondratjeva isticao značaj slobodne trgovine. Čitava njegova teorija privredne obnove zemlje bila je zasnovana na ogromnoj koristi od slobodne trgovine. Koja je to korist? Slobodna trgovina uspostavlja ravnotežne cene, a ravnotežne cene

---

¹⁰ Cf. Преображенский, 1926а II (u: 1980).

¹¹ Cf. Dobb, 1928.

omogućavaju efikasno privređivanje. To je suština Buharinove ideje privredne obnove.

Obično se smatra da je nedostatak Buharinovih shvaćanja, kao i shvaćanja »neo-narodnjaka« u tome što oni nisu imali teoriju socijalističke izgradnje, kao što su je imali »levica« i »menjševici«. Zapravo, to nije tačno. Izvornu teoriju »desnice« dao je Šanjin. Ona je odmah postala predmet snažnih napada, mada nije sasvim jasno u čemu se sastoji njen nedostatak. Raspravljanje ovog shvaćanja spada u analizu teorija industrijalizacije u najužem smislu te reči, pa ću njegova shvaćanja za sada ostaviti po strani. Međutim, mogu da ukažem na njegovu osnovnu misao. Po njemu, proces obnove završava se uspostavljanjem odgovarajuće privredne ravnoteže. Proces izgradnje, pak, polazi od one oblasti koja daje najvišu dobit. To je poljoprivreda. Njena ulaganja potom idu u laku industriju, a na kraju se podstiče i rast teške industrije. Osnovno je da ulaganja slede oblast u kojoj je najviši nivo dobiti. Ovo navodim iz sledećeg razloga. Očigledna primedba tim stavovima (koju je Preobraženski i izneo)¹² jeste: tim postupkom zaostaje se za industrijalizovanim zemljama. Međutim, zašto? Uzmimo da proces izgradnje treba da traje, u prvom investicionom ciklusu, deset godina. Da li će ulaganja u tešku industriju u prvoj godini, a zatim u sledećim godinama i u drugim sektorima privrede, doneti viši nivo privrednog rasta, od obrnutog postupka? Drukčije rečeno, koji će postupak na kraju perioda izgradnje dati viši nivo privrede? Zbog čega je nužno da to bude onaj postupak koji polazi od ulaganja u tešku industriju? Koliko sam u stanju da vidim nigde se ne nalazi jasan odgovor na to pitanje.

II

Koji zakoni važe u periodu obnove i izgradnje? Ovaj spor je od odlučujućeg ideološkog značaja. Svi su smatrali, čak i staljinisti, da neka vrsta ravnoteže mora da postoji i u socijalističkoj privredi. Neki su smatrali da u socijalističkoj privredi važi samo dinamička ravnoteža,

¹² Cf. Preobraženski, 1965.

a da je to, statički posmatrano, disproporcionalna privreda. Neki su smatrali da u socijalističkoj privredi mogu da važe i zakoni statičke i dinamičke ravnoteže. A, opet, neki su smatrali da ako važe statički zakoni ravnoteže važiće i dinamički zakoni ravnoteže. Zanimljiv slučaj intelektualne transformacije pruža jedan ekonomista izvan Sovjetskog Saveza. Mislim na M. Doba. U svojoj prvoj knjizi o privrednoj istoriji Rusije¹³ on zastupa stajalište o značaju statičke ravnoteže. Štaviše, trudi se da pokaže da bi ova ravnoteža bila dovoljna da obezbedi harmoničan razvoj socijalističke privrede. Međutim, u svojoj kasnijoj knjizi¹⁴ sa oduševljenjem piše o konačnom intelektualnom oslobođenju od ravnotežnih shvatanja do kojih je došao pod uticajem industrijalizacije i kolektivizacije u Sovjetskom Savezu. Plan, volja političke vlasti, postaje jedini zakon, ravnoteža se šalje na »đubrište istorije«.

Međutim, pre toga, mnogo je napisano o ovom uznemirujućem pojmu. Videli smo šta je Lange smatrao da on treba, statički posmatrano, da znači. No, to je tačno ukoliko važi »zakon vrednosti«. No, da li može da važi u socijalističkoj privredi? Ovo pitanje odmah asocira na Preobraženskog. Pa, šta bi on na to rekao? Čini mi se da sledeći navod najbolje ilustruje njegovo mišljenje: »Pretpostavimo da u Rusiji ne postoje društvena proizvodnja i transport. Kako bismo u takvom privrednom sistemu došli do privredne ravnoteže u uslovima nestašice industrijskih proizvoda, tj. u uslovima nedovoljne industrijalizacije naše zemlje? Delovanjem zakona vrednosti došli bi do ravnoteže na sledeći način. Dugoročno povećanje cena industrijskih proizvoda dovelo bi, sa jedne strane, do uvećanog uvoza deficitarnih proizvoda, a, sa druge strane, došlo bi do preraspodele proizvodnih činilaca između grada i sela tako što bi nova ulaganja išla u oblasti u kojima postoje nestašice. Na taj način, spontano delovanje zakona vrednosti dovelo bi do izjednačavanja efektivne tražnje sa uvećanom proizvodnjom. Ali u našim uslovima, kada je industrija nacionalizovana, do ravnoteže ne možemo doći na taj način. Mi upravljamo svojom

---

¹³ Cf. Dobb, 1928.

¹⁴ Cf. Dobb, 1966.

industrijom, pa ako našim planovima ne predvidimo dovoljan nivo ulaganja, sami stvaramo nestašicu roba. Budući da smo nacionalizovali industriju, ograničili smo delovanje zakona vrednosti u državnom sektoru, ali ga nismo zamenili odgovarajućim nivoom planske socijalističke štednje. Dakle, ne rukovodimo se svesnom planskom politikom raspodele društvenog rada i materijalnih sredstava zemlje u razmeru koji bi obezbedio privrednu ravnotežu. U ovom slučaju, mi ne samo da ne ukidamo delovanje zakona vrednosti, već mi stvaramo uslove za njegovo sasvim izopačeno, i po nas najštetnije, delovanje. U sektoru privatne trgovine — tj. u maloprodaji i u velikoprodaji — cene deficitarnih roba rastu. Međutim, umesto da to vodi spontanjoj redistribuciji proizvodnih činilaca zemlje u korist industrijalizacije, ovaj rast cena samo vodi ubrzanoj akumulaciji sredstava u rukama privatnog kapitala. Privatni kapital diže cene do nivoa efektivne tražnje i vredno zarađuje na privrednoj disproporciji.¹⁵

Po Preobraženskom, dakle, ne samo da zakon vrednosti ne deluje u državnom sektoru, već deluje, tamo gde deluje, neposredno protiv državnog sektora. Razlog je jednostavan i mislim da je tačan. Državni sektor nema jasno određenu politiku ulaganja. Po njemu, ulaganja bi trebala da budu planski određena, u saglasnosti sa ravnotežom. Kojom ravnotežom? Ako ravnoteža postoji nezavisno od planiranja ulaganja, tada bi nedostatak državnih ulaganja mogao samo da bude posledica privredne greške. Plan bi trebalo da sledi zakon vrednosti, i to je sve. Ali Preobraženski to verovatno ne misli. Pa koju ravnotežu treba da sledi? Ravnotežu zakona prvobitne socijalističke akumulacije. Šta on kaže? Po tom zakonu, nivo ulaganja ne treba da bude u skladu sa efektivnom tražnjom već treba da je premaša. Koliko? To je, zapravo, nemoguće reći. Sa stanovišta zakona vrednosti, po Preobraženskom, sve te teškoće ne postoje. Opet, sa stanovišta planskog zakona, postoje skoro nepremostive teškoće. Pa, koji onda zakon važi u određivanju nivoa ulaganja u socijalističkoj privredi? Na to pitanje Preobraženski ima samo kvalitativan odgovor, zakon prvobitne

¹⁵ Преображенский, 1926а II (u: 1980).

socijalističke akumulacije, ali ne i kvantitativan odgovor (čime je nivo te akumulacije određen?).

Zašto, međutim, zakon vrednosti radi protiv socijalističke privrede? Zato što se u socijalističku privredu ne može ulagati. To je osnovni problem, i mislim da je to tačno. Ako zanemarimo sam naziv, »zakon vrednosti«. Preobraženski dokazuje da će privatna ulaganja ići u privatnu privredu, a ne u državnu privredu, ukoliko se ona ne oduzmu. Eto, time bi možda bio određen nivo ulaganja u socijalističkoj privredi. Ali, taj nivo bi bio neodređen, jer bi zavisio od proizvodnosti privatnog sektora, a ta proizvodnost bi se, svakako, smanjila ukoliko bi se njena dobit oduzimala kroz neravnopravne cene. To je istakao Kondratjev. Teorijski, međutim, to je najjasnije istakao Novožilov. U jednom članku koji je neshvatljivo savremen,¹⁸ on dokazuje da ravnoteža ne mora da se uspostavlja samo promenama u cenama već, ako su cene nedovoljno pokretljive, može da dođe do prilagođavanja ravnoteži putem promena u visini proizvodnje. Ne prilagođavaju se samo cene, već i količine. U socijalističkoj privredi sa nedovoljno liberalnom trgovinom to će biti pravilo. Prema tome, politika Preobraženskog vodila bi samo uvećanoj nestašici roba a ne njihovom eliminisanju.

No, Preobraženskog nisu zanimali problemi »statičke ravnoteže«. On je smatrao da je potrebno težiti »dinamičkoj ravnoteži«. Šta je to »dinamička ravnoteža«? Za Preobraženskog, kao i za Trockog, to je odgovarajuća proporcionalnost privrednih sektora. Njegova ideja je zapravo veoma zanimljiva. Po njemu, period obnove treba da obnovi predratne privredne proporcije. Period izgradnje, pak, trebalo bi da uspostavi proporcije koje postoje u svetskoj privredi, ili bar koje postoje u razvijenim privredama Zapadne Evrope. Zbog toga je, kao i Trocki, zahtevao da se posveti velika pažnja spoljnoj trgovini i kvalitativnom i kvantitativnom upoređivanju Sovjetskog Saveza sa kapitalističkim privredama. Naravno, to ne može da bude ravnoteža svetskih cena, jer to bi sovjetsku privredu osudilo na zaostalost. To mora da bude upoređivanje sa razvijenošću industrije, bez obzira na troškove. Ako bi se odredio nivo industrijalizacije koji je neoph-

---

¹⁸ Cf. Новожилов, 1928.

dan radi konkurencije razvijenim kapitalističkim zemljama, odrediće se i u socijalističkom sektoru nivo ulaganja koji je neophodan, pa prema tome i unutrašnji odnos cena. Time se postiže dinamička ravnoteža socijalističke privrede.

Nisu svi delili ovo shvatanje »dinamičke ravnoteže«. Zapravo, Preobraženski je bio neshvatljivo usamljen. Zašto? Osnovni razlog je potpuno razumljiv. Preobraženski je hteo da dokaže nemoguće, bez obzira na mnoga tačna i prihvatljiva zapažanja. Hteo je da dokaže da može postojati privredna ravnoteža bez ravnotežnih cena. Ni dinamički ni statički to ne može biti shvatljivo. Ravnoteža je, kako je Lange jasno pokazao, neraskidivo vezana za ravnotežu ponude i tražnje, tj. ravnotežu cena. Zanimljivo je ovo njegovo shvatanje uporediti sa Buharinovim. Buharin je bio najveći pristalica ravnoteže. Čak i u svojoj knjizi o neravnotežnoj privredi, u *Ekonomskoj teoriji prelaznog perioda*, polazio je od neophodnosti da ekonomista posmatra samo ravnotežna privredna stanja i procese dolaženja do tih stanja. Kasnije je na tome još mnogo više insistirao. Za Buharina, privredna ravnoteža je najpre ravnoteža cena. Svaki drugi sistem, čak i onaj koji kao sistem Preobraženskog teži hiperefikasnosti, mora biti neefikasan. Sa tim shvatanjem je nemoguće polemisati. Jedinu stvarni argument Preobraženskog u sporu sa Buharinom je sledeći: kako doći do ubrzane industrijalizacije ako ne postoji tržište kapitala? To je, bez sumnje, teško i možda nerešivo pitanje, ali ni rešenje Preobraženskog ne zadovoljava.

Za Gromana, Bazarova, a pogotovo za Kondratjeva, Jurovskog, Šanžina i druge, ravnoteža cena je bila nužan uslov svake privredne ravnoteže. Videli smo, međutim, da su oni imali različita mišljenja o izvorima i posledicama privrednih disproporcija. Međutim, niko nije mogao da prihvati ideju »prvobitne socijalističke akumulacije«. Za ove ekonomiste, dinamička ravnoteža u socijalističkoj privredi jednostavno predstavlja nedostatak kriza. Za razliku od stihijnih privreda u kojima dolazi do opšteg porasta i pada cena, socijalistička privreda može da izbegne privredne krize oslanjanjem na planiranja.

Kasnije debate o delovanju zakona vrednosti, o odnosu tržišta i plana, o postepenom ukidanju tržišne stihije

i prelasku na naučno upravljanje privrednom proizvodnjom nisu dale ništa novo u ovoj oblasti. Osnovna teškoća se sastoji u tome što se nijedna druga ideja privredne ravnoteže i dugoročnog rasta ne može dovesti u vezu sa efikasnim privređivanjem. Uzmimo primer Langeovih shvatanja. On je dokazivao da, po Marksu, postoje različiti nivoi privrednih zakona. Postoje najopštiji zakoni, u koji spada, na primer, zakon proporcionalnog raspoređivanja društvenog rada. Potom, postoje zakoni koji važe samo u pojedinim ekonomskim formacijama, kao što su zakoni tržišne ravnoteže, planiranja, itd. Na kraju, postoje neki još specifičniji zakoni.¹⁷ Međutim, on je sam, ranije, dao neke opšte uslove privredne ravnoteže koji moraju da važe u svim privredama. Tako posmatrano, ostaje samo jedno jedino pitanje: da li su ovi uslovi ravnoteže saglasni samo sa tržišnom alokacijom sredstava ili su saglasni i sa planskom alokacijom sredstava? Langeov odgovor, iz njegovog prvog važnijeg rada o socijalističkoj privredi,¹⁸ mislim da je i danas valjan. Ako tržište posmatramo kao ustanovu, onda ovi uslovi ne važe samo u tržišnim uslovima. Međutim, ako pod tržišnom alokacijom podrazumevamo određen skup pravila određivanja cena roba i činilaca proizvodnje, ovi uslovi ravnoteže su saglasni samo sa tržišnim privredama, bez obzira da li su one delimično centralizovane ili ne. U stvari, tada se problem svodi samo na potreban nivo centralizacije odlučivanja, tj. planiranja. Langeovo rešenje centralizacije ulaganja nije danas tako nesporno kao što je u početku izgledalo. Ali ostaje, ipak, zaključak da centralizovano određivanje cena roba i radne snage mogu da određiti nivo ulaganja, mada nije uvek jasno da li postoji takva ustanova koja bi mogla da obezbedi efikasno određivanje i korišćenje nivoa ulaganja.

Naravno, danas su istraženi i mnogi drugi problemi vezani za Langeovo rešenje alokacije sredstava u socijalističkoj privredi. Ali sva novija rešenja i dodatne komplikacije samo još veću težinu daju tržišnom rešenju, a

---

¹⁷ Cf. Lange, 1958.

¹⁸ Lange, 1938.

sve teže probleme stavljaju pred čisto centralističko rešenje.¹⁹

III

Kojim zakonitostima treba da se rukovodi ekonomska politika u periodima obnove i izgradnje? Osnovni cilj ekonomske politike u socijalističkim privredama, ako se izuzme planiranje koje i ne spada u ekonomsku politiku, jeste obezbeđivanje privrednog razvoja bez cikličnih kretanja, pa, prema tome, i bez kriza. Međutim, ova dva perioda socijalističkog razvoja, kao i kasniji razvoj »zrelog socijalizma«, ne samo da nisu lišeni kriza, već su, zapravo, izvor do tada nepoznatih kriza. Možda je zanimljivo videti kako i zašto dolazi do privrednih ciklusa i kriza u socijalističkim privredama.

Da bismo to videli, potrebno je, a taj put su sledili i teoretičari o čijim shvatanjima govorimo, prikazati uzroke i oblike privrednih ciklusa i kriza u kapitalističkim privredama. To je, naravno, jedan od najznačajnijih doprinosa marksističke teorije.²⁰ Tipične prikaze kapitalističkih kriza, sa marksističkog stanovišta, možemo da nađemo kod Bazarova.²¹ Takođe, s obzirom na zaostalost Rusije, mnogi su — Lenjin, Parvus, Trocki, Buharin, i dr. — analizirali svetsku krizu kapitalizma. Te teorije su uglavnom poznate. No, najmanje je poznata teorija kojom je Kondratjev dokazivao postojanje dugoročne ravnoteže kapitalističke privrede u svetskim razmerama. Ovu teoriju treba smatrati direktnom kritikom teorija o svetskom slomu kapitalističke privrede, kao i posrednom kritikom teorija, kao što je bila Bazarovljeva, da razvoj proizvodnih snaga vodi privrednim krizama kapitalističkog sistema. Kondratjev je dokazivao da je razvoj proizvodnih snaga unutrašnja posledica ukupnog kretanja kapitalističke privrede. Detalji njegovih shvatanja nisu važni, u

---

¹⁹ Cf. Arrow, Hurwitz, 1974; Malinavaud, 1972.

²⁰ Cf. Keynes, 1936. i Leontiev, 1937.

²¹ Cf. Базаров, 1927.

ovom kontekstu.²² Osnovno je sledeće: pretpostavimo da su investicioni ciklusi u kapitalističkim zemljama dugi između 7 i 11 godina. Pretpostavimo, takođe, da poslovni ciklusi traju kraće, između 3 do 5 godina. Sada, eliminišimo ove cikluse iz dugoročnog trenda kapitalističkog razvoja. Takođe, isključimo i taj trend, pa posmatrajmo samo dugoročne fluktuacije. Videćemo da kapitalistička privreda ima privredne cikluse dužine između 45 do 60 godina.

Koji je smisao iznalaženja tih ciklusa? Njihov smisao je u ovome. Ako kapitalistička privreda, posmatrana u svetskim razmerama, ispoljava ovakve dugoročne promene, sve kratkoročne promene ne mogu se smatrati prelomnim za sam kapitalistički sistem. Drukčije rečeno, uspon i pad cena, napredak i nazadovanje proizvodnih snaga, periodi slobodne trgovine i protekcionizma, ratovi i revolucije ne mogu se koristiti kao uzroci kojima će se objasniti dinamika kapitalističke privrede. Najopštije rečeno, odnos proizvodnih snaga i proizvodnih odnosa ne pruža nam nikakvu osnovu za određivanje dinamike kapitalističke privrede. Naprotiv, dugoročni ciklusi kapitalističke privrede nam omogućavaju da objasnimo ove već navedene promene u proizvodnim snagama i proizvodnim odnosima.

Dakle, da li to znači da time treba objasniti i nastanak socijalističkih revolucija i privreda? Koliko mogu da vidim, Kondratjev ne daje neposredan odgovor na to pitanje. Međutim, teško je videti koji bi drugi osim pozitivnog odgovora mogao da da. Očigledno, sa stanovišta Kondratjeva, privredne promene koje su nastale u Rusiji ne izlaze iz okvira već poznatih promena dugoročnih kretanja kapitalističke privrede. Štaviše, socijalistička revolucija se dešava baš u uobičajenom trenutku. Po njemu, do najžešćih promena dolazi u fazi uspona privrednog razvoja. Kako je svetska privreda ušla u taj period negde između 1914. i 1920. ruska revolucija se dešava u očekivanom trenutku. Isto tako, period obnove i izgradnje događaju se u uslovima uspona svetske privrede, pa bi ti uslovi trebalo da budu povoljni, ako se sledi smišljena ekonomska politika.

---

²² Cf. Day, 1976.

Naravno, po Kondratjevu, sovjetska privreda ne može da izbegne ova dugoročna ciklična kretanja. Međutim, s obzirom na prirodu njenog sistema, ona ne može da izbegne ni investicione cikluse, kao ni kratkotrajnije poslovne cikluse. Do ovih poslednjih će, kako smo videli, dolaziti usled neravnotežnih cena koje nužno postoje u socijalističkoj privredi. Vidimo šta je on mislio o investicionim ciklusima do kojih će doći usled ubrzanog industrijalizacije. Sada treba videti šta su drugi mislili o krizama u socijalizmu i o mogućnostima za njihovo izbegavanje. Preobraženski je smatrao, kao što sam već pokazao, da do kriza dolazi usled nedovoljne industrijalizacije zemlje. Slično mišljenje su imali i „menjševici“. Buharin je, pak, smatrao da do kriza dolazi usled disproporcije cena. No, o kojim krizama u socijalizmu se zapravo radi? Možemo da govorimo o tri vrste kriza: »makaza cena«, »glad za robama« ili kriza nestašica roba, i »kriza industrijalizacije«.

Šta dovodi do »makaza cena«? Odgovori: nedovoljna ili suviše spora industrijalizacija, monopolistički položaj industrije, suviše visoka emisija novca. Uglavnom je bio usvojen stav da do tog poremećaja dolazi usled monopolističkog položaja i organizacije industrije.²³

Šta dovodi do »gladi za robama«? Odgovori: nedovoljna razvijenost industrije, monopolistički položaj industrije, pogrešna politika novčane emisije. No, pored tih već poznatih odgovora, Novožilov je dao jedan noviji odgovor. Do nestašica roba dolazi usled kvantitativnog a ne vrednosnog prilagodavanja tržišta. Zapravo, »glad za robama« je primer »prikrivene« inflacije. Uzmimo njegov primer.²⁴ Pretpostavimo privredu sa dva sektora: industrijom i poljoprivredom. Uzmimo da su njihove cene zamrznute, a da je novčana emisija viša od potrebne (kako god da se potrebni nivo emisije odredi).²⁵ Efektivna tražnja biće viša od ostvarive. Stvaraće se redovi i nestašice. Međutim, to nije stvarni slučaj sa socijalističkom privredom. U stvarnoj socijalističkoj privredi neke robe, na primer poljoprivredni proizvodi, predmet su konkurentskog određivanja cena. Dakle, neka cene poljopri-

²³ Cf. Dobb, 1928.

²⁴ Cf. Новожилов, 1924.

²⁵ Isto.

vrednih proizvoda određuju se slobodno, a neka cene industrijskih proizvoda određuju se administrativno i ne menjaju se. Do čega će doći ako je emisija novca viša od potrebne? Novac će biti obezvređen a porašće one cene koje mogu da porastu. Novac će se akumulirati u rukama poljoprivrednih proizvođača. Ali, industrijski proizvodi biće suviše jeftini i doći će do nestašice tih proizvoda. Sada dolazi do najzanimljivije promene. Suvršeni novac u rukama poljoprivrednih proizvođača mogao bi — kako je, na primer, mislio Preobraženski — da ide na dalja ulaganja u poljoprivrednu proizvodnju. Ali time bi se samo još više obarala cena poljoprivrednih proizvoda izražena u industrijskim proizvodima. Prema tome, poljoprivredni proizvođač težiće da smanji proizvodnju da bi mogao da uspostavi tržišnu ravnotežu. Doći će, dakle, do kvantitativnog a ne do vrednosnog prilagođavanja na tržišnu ravnotežu. Naravno, budući da neće doći i do odgovarajućeg prilagođavanja novčane emisije, ta ravnoteža se, možda, nikada neće moći uspostaviti. To je još jedan primer teškoće sa uspostavljanjem privredne ravnoteže kada ne postoji ravnoteža cena, tj. nema slobodne trgovine.

Šta dovodi do »krize industrijalizacije«? Do toga dolazi usled usporavanja privrednog rasta pri završetku perioda obnove. Stoga je potrebno, kao što sam već istakao analizirajući shvatanja Gromana i Bazarova, uvećano ulaganje u razvoj industrije. O strategijama industrijalizacije kasnije ćemo nešto više da kažemo. Ovde je važno uočiti da nije bilo spora oko nužnosti usporavanja rasta, kao ni oko potrebe uvećavanja rasta onih sektora proizvodnje koji će dati najveću stopu privrednog rasta ukupne privrede. Ali koje su to oblasti?

IV

Na kraju, treba istaći određene razlike u shvatanjima vloge monetarnih činilaca u privrednim krizama u socijalističkoj privredi. Kao što smo videli, Faljknor je izneo shvatanje da su privredni ciklusi u socijalizmu posledica pogrešne monetarne politike. Bez sumnje, delimično je bio u pravu. Sa teorijskog stanovišta može se reći da je izneo

tipično »monetarističko« shvatanje privrednih kriza. No, teškoća sa njegovim shvatanjem bila je u tome, što je nužno za svako »monetarističko« shvatanje, što je pretpostavljao da su cene ravnotežne, a one su, u stvari, bile disproporcionalne.

Zbog toga i »monetaristička« politika nije mogla da bude prihvatljiva, mada je u mnogim periodima socijalističkog razvoja bila primenjivana. Možda je to malo čudno, ali prvi je Preobraženski zagovarao aktivnu monetarnu politiku. U skladu sa svojim oduševljenjem za korišćenje vlasti u upravljanju privredom, smatrao je da je »kovnica novca mašinka u rukama diktature proletarijata«.²⁶ Zbog čega? Papični novac je, po Preobraženskom, neposredno doprineo pobedi ruske revolucije. Kada je sva ruska privreda bila rascepkana i razjedinjena, kada zbog nepostojanja tržišta i zbog neorganizovanog transporta nije mogla da se odvija bilo kakva proizvodnja, kada je pretila ogromna glad i nestašice, kada boljševička vlast nije imala čime da namiri svoje potrebe, papični novac sa žigom Gosbanke je pokrenuo trgovinu, transport i proizvodnju. To je rusku vlast spaslo od privrednog sloma. Pored toga, ogromna inflacija obezvređila je privatno vlasništvo i omogućila transfer dobara u državne ruke.

Da li se ta politika može neprestano voditi? Mislim da nema sumnje da je Preobraženski smatrao da sovjetska vlast treba da vodi dugoročnu politiku budžetskog deficita. Određena stopa inflacije, bez sumnje, bila bi po njemu poželjna. On nije, čini mi se, video koje su ozbiljne posledice te politike po spoljnu trgovinu, koju je takođe zagovarao. No, bilo kako bilo, on je jedan od prvih koji je zagovarao korišćenje inflacije kao posebne vrste poreza kojim će se finansirati privredni rast socijalističke privrede.

Nasuprot tome, prevladalo je mišljenje Sokoljnikova koji je zagovarao stabilizaciju ruskog novca. Ovde nema smisla ulaziti u sve probleme politike novčane reforme.²⁷ Ona je bila usmerena na klasične novčane ciljeve: ravnotežu unutrašnjeg i spoljnog platnog bilansa.

²⁶ Преображенский, 1920.

²⁷ Cf. Юровский, 1928.

No, da li bilo koja od tih politika može da ostvari svoje ciljeve u uslovima neravnoteže cena? Detaljnu analizu tog problema dugujemo Novožilovu, a u najnovije vreme Kornaju.²⁸ Novožilov je jedan od prvih autora koji je izučavao sledeće pitanje: kako se kreću ponuda i tražnja novca u uslovima neravnotežnih cena? Izučavao je dva slučaja: prividnu deflaciju i prividnu inflaciju. Ovaj drugi slučaj imao je praktičnu vrednost u njegovim uslovima, a i jedini ima praktičnu vrednost u socijalističkim privredama, jer u njima trajno postoji visoki javni dug, pa prema tome i prikrivena inflacija. Pretpostavimo da se u mešovitoj privredi ne povećavaju već administrativno smanjuju cene. Kako će ta politika (koju je zagovarao i sprovodio Buharin) uticati na ponudu i tražnju novca? Po Novožilovu, umanjenje cena dovodi do inflacije (pogotovu ako se nastavi sa novčanom emisijom, ali i bez nje) koja, međutim, ne može da se ispolji, jer su cene pod kontrolom vlasti, pa je prividna. Kako to utiče na tražnju za novcem? Pošto nastaju nestašice, novac se skuplja u rukama, na primer, poljoprivrednika, pa uz nestašicu roba dolazi i do nestašice novca. Po Novožilovu, ukoliko se odnos cena ne dovede u ravnotežu (uvek se misli na ravnotežu ponude i tražnje), tražnja za novcem mora da raste bezgranično. Nema potrebe ukazivati na sve posledice po proizvodnju koje ima ova činjenica.²⁹ Po njemu, jedino rešenje je uravnoteženje robnih cena. Navešću njegov zaključak: »Finansijska pouka je jasna: politika cena nije dužna da vodi brigu o održanju ili povišenju kupovne moći novca. Takođe, politika cena nije dužna da ima za cilj da održava odnos između *nivoa* cena i količine novca, jer u *tom* obliku takav cilj je politici cena nedostižan. Pa, odnos između indeksa cena i date količine novca, datog robnog prometa i date brzine optičaja novca je neodređen. Politika cena nije uopšte dužna da vodi računa o *nivou* cena; dovoljno je voditi trgovačku politiku *pojedinih* cena, održavati ih na nivou na kojem je data tražnja jednaka datoj ponudi, a odgovarajući *nivo* cena će se sam uspostaviti kao posledica saglasnosti pojedinačnih cena na nivou ravnoteže novčane tražnje i ponude roba.

²⁸ Cf. Новожилов, 1924.

²⁹ Cf. Кондратьев, 1927.

U tom slučaju — pri ispravnoj organizaciji proizvodnje — emisione potrebe će biti najmanje, emisione mogućnosti najbolje, tj. one će biti jednake.«³⁰

Novožilov je, kao što se vidi, predlagao da se ravnoteža ponude i tražnje novca uspostavi na posebnom tržištu novca. To, naravno, otvara mnoge nove probleme, pre svega oko uloge kamatne stope u socijalističkoj privredi, koja on nije razvijao a koja ni do danas nisu dobila očigledno razjašnjenje. No, svejedno, ukazao je na izuzetno važan aspekt socijalističke privrede, i mešovite privrede uopšte.

Ovi sporovi nisu imali mnogo značaja, a praktično možemo da kažemo da su socijalističke privrede preuzele uglavnom savet Preobraženskog: da javni dug koriste kao osnovno sredstvo oživljavanja privredne aktivnosti i ispunjavanja državnih obaveza. Naravno, to je značilo oduzimanje od konvertibilnosti i zatvaranja socijalističke privrede od sveta. To se, međutim, ne može pripisati Preobraženskom. U njegovu vreme, monetarna ograničenja bila su uspostavljena preko zlatnog standarda ruske valute i njenog pariteta. Međutim, i u tome su postojali problemi, kao što je istakao Šanjin u jednom retko uspelom radu o problemima pariteta valuta. Šanjin je pošao od sledećeg i inače zanimljivog primera. Uzmimo da je odnos cena između Rusije i spoljnog sveta 4:1. Na koji način se može sprečiti crna berza? Najčešći predlog je bio: smanjenjem unutrašnjih cena. Šanjinovo pitanje je jasno ukazivalo na besmislenost ovog odgovora: naime, za koliko? Očigledno, za svih četiri puta bilo bi nemoguće. To privreda ne bi mogla da izdrži. On je predlagao drugi put. Prilagođavanje pariteta valuta. Ako bi kurs rublje bio realan, ove razlike u cenama se ne bi mogle promeniti, bar ne odmah, ali bi svako plaćao stvarnu cenu svojih potreba. Crne berze ne bi bilo, ili bi se ona jako smanjila, a mogućnosti uvoza bile bi onolike koliko bi dopuštale platežne mogućnosti zemlje.

U tim uslovima, naravno, dalji unutrašnji rast cena bio bi zaustavljen, a i rast količine novca bio bi neposredno zavisian od platnih mogućnosti zemlje. Novožilovljeva jednakost ponude i tražnje novca bila bi uspostav-

³⁰ Cf. Новожилов, 1924.

ljena preko jednakosti, odnosno ravnoteže platnog bilansa zemlje. Bilo bi dobro imati tržište novca, ali ne bi bilo nužno.²¹

V

Time se, uglavnom, iscrpljuju problemi ekonomskih zakonitosti u socijalističkoj privredi u periodima obnove i izgradnje. Kasnije debate o tome ne mogu se smatrati nekim posebnim doprinosom u ovoj oblasti. Staljin je, pred kraj svog života, definitivno ocenio ishod ove debate, i ta ocena je još uvek u osnovi mnogih ekonomsko-političkih rešenja socijalističkih privreda. On je smatrao da zakoni vrednosti i drugih ekonomskih ograničenja na ekonomsku politiku socijalističke vlasti, deluju samo u odnosu između socijalističkog i privatnog sektora. U određivanju ciljeva ekonomske politike, izboru njenih sredstava i odnosima sa svetom ovi zakoni ne važe. Socijalistička vlast ne priznaje ova ograničenja pri planiranju svog privrednog rasta i razvoja.

Ako uzmemo u obzir ovo Staljinovo stanovište, kao i praksu socijalističkih zemalja, videćemo da se nalazimo pred čudnim paradoksom. Bez sumnje, Staljinovo stanovište ne može biti tačno. U svakoj socijalističkoj privredi državni sektor je dovoljno velik, razgranat i haotičan da se mora oslanjati na neko tržišno ili kvazi-tržišno određivanje vrednosti svojih privrednih delanja i razmene. Međutim, u određenom smislu, njegovo stanovište je tačno, deskriptivno posmatrano. Socijalističke privrede zanemaruju, pa i neposredno krše tržišne i druge ekonomske zakonitosti. Da uzmemo samo jedan primer. Čime se određuje visina državnog duga u socijalističkim zemljama? A od tog duga zavise i nadnice i efikasnost ulaganja i sve druge vrednosti u privredi i međunarodnoj trgovini. Kovnica je, stvarno, mašinka u rukama vlasti; nije uvek jasno do koje mere su tržišni zakoni njene žrtve.

Oni koji kritikuju ovakav privredni sistem, pozivaju se više na norme nego na činjenice. To je bila teškoća i desnice i levice u njihovim početnim sporovima. Kako postići efikasnost, privređivanja, privrednu ravnotežu, industrijalizaciju, privredni rast lišen ciklusa i kriza. Međutim, šta ako to nisu poželjni ciljevi?

²¹ Cf. Шанин, 1926a.

---

8. Trust trustova

Prednost socijalističke privrede je u planiranju. Koji su dometi planiranja? Na čemu se ono zasniva? Kako se određuju planski ciljevi? Kako se povezuju sa sredstvima? Nema sumnje da se nastankom socijalističkih privreda otvorio čitav niz novih pitanja kojima se ekonomska teorija ili nije uopšte bavila, ili se bavila veoma malo. Nije zato čudno da su možda najžučniji sporovi vođeni oko planiranja. Planiranje je predstavljalo osnovni novi privredni mehanizam koji je donela socijalistička privreda, a planski organi osnovne nove ustanove. Ove ustanove trebalo je da zamene tržišne ustanove. Od samog početka bilo je jasno da je jedina prednost planiranja u njegovoj centralizaciji. Ako privredni centralizam ima određene prednosti, planiranje ima određene prednosti. U suprotnom, tržište ima sve prednosti nad planskim alternativama. Zbog toga su prve ideje o planiranju u Rusiji bile vezane za jedinstven privredni plan čitave zemlje, a prve planske ustanove koje su stvorene bile su potpuno centralizovane. U tom smislu, nije bilo mnogo ideoloških sporova, mada je bilo dosta političkih sporova između Gosplana i Vesenha. Međutim, teorijski problemi su bili neshvatljivo veliki. Staljin je svoj prezir prema tim teorijskim naporima izrazio time što je rekao da je to sve »igra brojkama«. Čemu se u toj igri, zapravo, težilo?

I

U početnoj fazi socijalističke izgradnje svi su se bavili teorijom planiranja. Nema sumnje da ona odgovara teorijskom snu naučnika. Biti u položaju da posmatraš celokupnu privredu sa jedinstvenog stanovišta, da postavljaš najbitnija privredna pitanja, i to da ne činiš nezainteresovano već normativno, da možeš da daješ političke savete koji mogu, čak, da budu i ostvareni. Svakako, to je profesionalni izazov. Mogu da navedem četiri osnovne ideje planiranja koje su tada iznete i koje su

kasnije obogaćene samo teorijom optimalnog planiranja Kantoroviča. To su: Bazarovljeva ideja spoja genetskog i teleološkog planiranja, Kondratjevljeva ideja genetskog planiranja, Buharinova ideja naučnog planiranja i Strumilinova ideja, koju su sledili staljinisti (ili je on sledio njih), teleološkog planiranja.

Počecu Bazarovljevim stavovima. On se bavio metodološkim pitanjima. To je, takođe, određena podela rada između njega i Gromana. Groman je radio na tzv. kontrolnim ciframa, što je trebalo da prikaže privredne proporcije za svaku nastupajuću godinu. Videli smo da je u njihovoj osnovi bio tzv. genetski pristup, tj. shvatanje da su proporcije privrede određene empirijskim zakonitostima koje važe za periode obnove i izgradnje socijalističke privrede. No, kako stvarati tzv. perspektivne planove, tj. planove na duži vremenski period? Bazarov je tu izneo ideju koja je trebalo da pomiri genetsko sa teleološkim planiranjem. Naime, pošao je od sasvim uobičajene ekonomske ideje da je sa protokom vremena broj i značaj fiksnih činilaca proizvodnje sve manji. Drukčije rečeno, dugoročno posmatrano, odnosno perspektivno posmatrano, svi su činioци promenljivi.¹ Ako tako posmatramo planiranje, sredstva planiranja su promenljiva, pa je i izbor ciljeva veći. Dakle, pri izgradnji perspektivnih planova, planeri i privredne vlasti imaju veću slobodu izbora planskih ciljeva. Već u slučaju petogodišnjih planova to nije tako, jer neka postrojenja imaju duži vek trajanja. Dok kod godišnjih planova genetsko planiranje, kakvo je zastupao Groman, postaje dominantno. Bazarov je mnogo pisao o planiranju, ali njegova ideja može da se svede na ovo što sam sada naveo. Suočen sa planiranjem kakvo se kasnije obavljalo izrazio je sledeću ironičnu misao: »Ako se ovi planovi ostvare, ne samo naši unuci već i naša deca, a možda i neki od nas starijih, videće ostvarenje komunizma.«²

Nasuprot Bazarovu, Kondratjev je zastupao načelo genetskog planiranja. O tome nema potrebe posebno govoriti, jer se ono ne razlikuje od njegovih drugih načela izučavanja privrede, bilo da je ona kapitalistička ili soci-

¹ Cf. Базаров, 1926.

² Cf. Базаров, 1928.

jalistička. Jedino zanimljivo mišljenje koje je, metodološki posmatrano, izneo bilo je ovo: ciljevi planiranja su, naravno, u domenu privrednih vlasti. Kako planirati koje će ciljeve oni izabrati? Naravno, ako se oni ne znaju, planovi nemaju mnogo smisla. Kondratjev je smatrao da je potrebno analizirati koje će ciljeve privredne vlasti prihvatiti i to saznanje uneti u plan kao jednu od činjenica. Zanimljivo je da je to svoje zapažanje izneo kao primedbu na plan koji je zastupao Strumilin.³ Strumilinov odgovor je bio karakterističan, i poučan.⁴ On je rekao: ali kako možemo da znamo koje će ciljeve vlast odabrati? U tome je bio u pravu. Vlast je bila dovoljno samovoljna da je birala nepredvidljive ciljeve. Naravno, Kondratjevljeva primedba tek tada ima željenu težinu. Naime, ako je vlast nepredvidljiva, koji je smisao planiranja? Nasuprot tome, ako se vlast ponaša racionalno, bez obzira u kom smislu racionalno, njeno ponašanje može da se predvidi, pa je moguće uključiti ga u planske proračune. Dakle, po Kondratjevu, planiranje ima smisla samo ako je privredna vlast racionalna. To je, naravno, definitivni odgovor na ideju teleološkog planiranja. Bez obzira na stepen slobode ljudi i privrednih vlasti, ako se uopšte može planirati, može se planirati samo kada se oni racionalno ponašaju. U suprotnom nikakva teleologija nam ne može pomoći, jer je sloboda izbora tolika da planiranje nema smisla.

Slično je mislio Buharin. Njegovo mišljenje je takođe komplikovano, ali u saglasnosti sa dosadašnjim načinom izlaganja, u kojem težim samo da izdvojim osnovne misli određenih autora, navešću ono što smatram da je njegov najveći doprinos teoriji planiranja. On je smatrao da planiranje treba da bude naučan izbor privrednih alternativa. U modernom smislu, možemo da kažemo da je težio sledećoj ideji planiranja. Pretpostavimo da su svi subjekti stavljeni ne samo pred izbor današnjih alternativa, već i budućih alternativa, do određenog horizonta. Ako bi oni mogli da ih biraju, problem planiranja bi bio rešen na isti način na koji je rešen problem određivanja cena i razmene na tržištu. Po Buharinu, dakle, planiranje

³ Cf. Кондрагъев, 1927.

⁴ Cf. Струмилини, 1980.

treba da pruži istu uslugu kao tzv. buduća tržišta, tj. tržišta budućim robama. On je, međutim, smatrao da će taj izbor biti centralizovan, mada će ta centralizacija biti u rukama nauke a ne političkih organa. To je njegov danak ideji centralističkog planiranja, iako se dosta približio jednom decentralizovanom tipu planiranja. Međutim, taj njegov nedostatak i nije tako velik. Utopijski je smatrati da će uskoro biti moguće otvoriti dovoljan broj tržišta budućih roba. Planiranje je tada samo jedan, dobar ili loš, supstitut za takva tržišta. Ona, uostalom, ne postoje ni u kapitalističkim privredama, i to je, možda, najveći nedostatak ovih privreda. Naučno planiranje je jedna moguća ustanova koja ispunjava tu prazninu. Da li je to neophodno na centralističkim osnovama sasvim je drugo pitanje.

Na kraju, da ukažemo na staljinističko planiranje. Ono se najbolje ogleda u radovima Strumilina. Strumilin je smatrao da je planiranje vrsta ekonomskog inženjeringa. On je navodio sledeću metaforu. Planer je isto što i arhitekta. On planira zgrade. U tome se trudi da bude što bolji planer. Ali, da li će se zgrada zidati ili ne, i koju će se zgrada zidati nije u njegovoj nadležnosti. Na to je sledila Kondratjevleva primedba koju sam već naveo. Naravno, može da izgleda da ta primedba ne pogađa metu. Jer sve zgrade, svi planovi, mogu da budu racionalno zamišljeni, što znači i ostvarljivi. Ako bi iz njih vlasti birale, njihov bi izbor bio racionalan, mada ne nužno i najracionalniji. Međutim, ostvarljivih planova može da bude bezbroj a vlasti ne moraju da se ograniče na izbor iz ponuđenih planova. Tako Strumilinov inženjering može da bude besmislen. Da je to i bilo tako pokazala je istorija, jer se privredne vlasti nisu pridržavale nijednog privrednog plana, a pogotovo ne prvog petogodišnjeg privrednog plana.⁵

II

No, bez obzira na to što stvarno ponašanje privrednih vlasti nije sledilo privredne planove, neke zaključke je bilo moguće izvući iz predloženih privrednih planova.

⁵ Isto, i Zaleski, 1980.

Jer, naravno, Strumilin je ipak težio da sačini takav plan koji bi se dopadao privrednim vlastima. Zbog toga je i kritika toga plana bila zapravo veoma poučna. Najbolju kritiku je dao Kondratjev, mada su i kritike Buharina i Preobraženskog, a u manjoj meri i Bazarova, bile dosta efektne. Posle detaljne metodološke kritike, Kondratjev je prešao na kritiku specifičnih planskih izračunavanja. Njega je zanimalo kakve će posledice imati plan ubrzane industrijalizacije. Došao je do dva zaključka:

1. Plan će dovesti do duboke privredne krize, jer će preterana akumulacija onemogućiti rad postojećih preduzeća i privrednih grana.

2. Plan će dovesti do velikog pada poljoprivredne proizvodnje, pa će Sovjetski Savez postati uvoznik hrane.

Strumilin je ovaj drugi zaključak nazvao »fantastičnim«.⁶ U svom odgovoru insistirao je najviše na ovoj fantastičnoj Kondratjevljevoj primedbi. Smatrao je da se time pokazuju ideološka ograničenja Kondratjeva. Kada je Sovjetski Savez već postao uvoznik hrane, Strumilin je dodao sledeću primedbu o Kondratjevu: »Kada smo 1927. pisali ovaj odgovor, Kondratjevljeva škola još je u sovjetskim krugovima imala velik značaj i autoritet. Tada je naš poziv da 'nju treba razotkriti i obezvređiti', kao i naša prognoza da će ona 'loše završiti', za mnoge predstavljao shvatljivi polemički zaključak. Ona je, međutim, još gore završila, što se moglo i pretpostaviti.

Potpuna moralna izopačenost kondratjevštine se i u tome iskazala što je na usta svojih vođa napustila sve svoje ideološke stavove i priznala sve svoje greške.«⁷

Kondratjev je, naravno, ubijen 1937.

III

Pred izradom staljinističkog plana industrijalizacije i pred ofanzivom kolektivizacije, sve snage su ponovo počele da razmišljaju o svojim ideološkim i političkim stavovima. To je, svakako, bila poslednja šansa za postizanje političkog jedinstva. Zanimljivo je da su svi odmah

⁶ Cf. Струмилин, 1980.

⁷ Isto, 258.

videli šta čeka sovjetsku privredu i njih lično. Svi su bili svesni da se plan industrijalizacije neće moći ostvariti bez privrednih kriza, političkih sukoba, pobuna i izmene čitavog sistema koji je izgrađen pod Novom ekonomskom politikom. Međutim, sporovi iz tog perioda pokazuju nesхватljivu ideološku nemoć. Zapravo, politička nemoć ne čudi toliko. Staljin je već čvrsto držao vlast u svojim rukama, a politički sistem je bio tako izgrađen da je bilo veoma teško ostvariti bilo kakvu političku promenu, bilo iz same partije ili izvan nje.⁸ Međutim, zabrinjava ideološka nemoć. Ona se ispoljila na sledeći način.

Sve do tog trenutka, sporovi su se vodili u ideološkom prostoru, ali su uzimani u obzir ne samo politički već i teorijski argumenti. Međutim, pred industrijalizacijom i kolektivizacijom svi teorijski argumenti su bili beznačajni. Pred stalno sve optimističkim vizijama socijalističkog razvoja, svi teorijski argumenti, svaki poziv na pragmatizam gubili su na značaju. Kada se čitaju radovi, pa i partijske debate, vidi se beznačajnost svih tih argumenata, dokazivanja i pozivanja na činjenice i logiku. Staljin je otvarao put osvajanja vlasti mnogima, sve je ostalo bilo beznačajno. Nema sumnje, borba za vlast a ne teorijske diskusije, trebalo bi da bude adekvatan odgovor. Međutim, mnogi od onih koje sam pomenuo nisu ni bili u položaju da se bore za vlast, njihova jedina moć su bile njihove ideje i znanje. To je, naravno, bilo beznačajno.

---

⁸ Vidi detaljnije u: Gligorov, 1980b.

---

9. Gulag

Osnovno pitanje čitavog spora o industrijalizaciji u socijalizmu, kao što smo videli, nisu bili ciljevi socijalističke privrede već jednostavno ovo: ko će finansirati industrijalizaciju i kako? Levica je dokazivala da izbor ciljeva potpuno određuje sredstva koja treba upotrebiti. To je suština »zakona prvobitne socijalističke akumulacije«. Desnica je, pak, smatrala da sredstva, ako ne ograničavaju ciljeve, ipak ograničavaju brzinu njihovog ostvarivanja. Pretpostavimo da se teži najvećoj mogućoj brzini industrijalizacije, kojim putem će se ona postići? Staljinistički, pak, odgovor najjasnije je izrazio Strumilin: »Naš zadatak nije da izučavamo privredu, već da je menjamo. Nikakvi zakoni nas ne ograničavaju. Nema tih tvrđava koje boljševici ne mogu da osvoje. Ljudi odlučuju o problemu tempa privrednog razvoja.«¹ Jednostavnije rečeno, svaki izvor finansiranja je prihvatljiv. U tom slučaju, naravno, najfleksibilniji izvor finansiranja je ljudski rad. Ako ljudi mogu da se primoraju da rade bez odgovarajuće naknade, tamo gde se želi i kada se želi, mogu se postići mnogi na izgled nepristupačni ciljevi. Ali ipak, sredstava ima onoliko koliko ima, a privredne ustanove su takve kakve su. Šta osvajati, ako tvrđava nema? Zanimljivo je navesti Trockijevo mišljenje koje je, donekle, u suprotnosti sa njegovim ranijim oduševljenjem za upotrebu vlasti u upravljanju privredom. Trocki, kao i obično, kaže slikovito:

»Kada bi, po ugledu na Laplasovu naučnu fantaziju, postojao univerzalni um, koji bi istovremeno zapažao sve prirodne i društvene procese, koji bi merio brzinu njihovih kretanja, koji bi predviđao posledice njihove uzajamne zavisnosti, on bi, naravno, apriorno sastavio nepogrešiv i sveobuhvatan privredni plan, od određivanja hektara zasejanih pšenicom do određivanja broja dugmeta na prslucima. Uistinu, birokratiji se često čini da baš ona može da ovlada takvim umom: zbog toga ona može tako

---

¹ Cf. Струмилин, 1980.

lako da se oslobodi tržišne kontrole i kontrole sovjetske demokratije. Ali, na delu, birokratija se strašno vara u oceni svojih duhovnih sposobnosti. U svom delovanju ona je prinuđena, samom praksom, da se oslanja na proporcije (s istim pravom bi ih mogli nazvati: disproporcije) koje su nasledene od kapitalističke Rusije; na date ekonomske strukture savremenih kapitalističkih nacija; i, na kraju, na učenje na sopstvenim greškama i uspesima u sovjetskoj privredi. No, samo pomoću ispravnog kombinovanja svih tih elemenata može se doći do nesavršenog žičanog skeleta od plana, ni do čega boljeg od toga.²

Strumilin je takođe smatrao da je dužnost planera da «isplaniraju najbrži put dolaženja do ostvarivanja postavljene cilja».³ Buharin je, pak, pitanje najbržeg puta industrijalizacije smatrao »pomalo besmislenim».⁴ U tim reakcijama na »birokratsku samovolju«, stavovi »levice« i »desnice« skoro potpuno su se približili.⁵ Ali to je, politički posmatrano, postalo nevažno. Ideološki, međutim, ova saglasnost postala je dosta važna, jer su sada ponovo postojale samo dve struje: staljinisti i ostali. Iz razloga koje nema potrebe nabrajati, ova alternativna struja nije dobila ime. Apstraktno posmatrano, ova struja može da se stavi i na levicu i na desnicu. No, sa stanovišta onih koji su izvan ovog ideološkog spora, u odnosu na staljinističku ova struja se nalazi između staljinista i naroda. Dakle, ona je sada centralna struja, ma koliko da je malobrojna.

U ovom redu, međutim, zanimaju me i teorijski stavovi. Potrebno je, dakle, videti koje su različite teorije »najkraćeg puta« postojale.

I

Možda je najbolje početi najumerenijom alternativom. Nju je predlagao Šanjin.⁶ Može da se kaže da ju je podržavao i Kondratjev, kao i Jurovski.⁷ No, Šanjin je

² Cf. Троцкий, 1932.

³ Cf. Струмилин, 1980.

⁴ Cf. Бухарин, 1928.

⁵ Cf. Erlich, 1980.

⁶ Cf. Шанин, 1926b.

⁷ Cf. Кондратьев 1927. i Юровский, 1926.

bio najotvoreniji. Po njemu, treba razvijati onaj sektor proizvodnje koji pruža najveći fond akumulacije. To je poljoprivreda. Kako je zamišljao proces industrijalizacije? Uzmimo privredu sa dva sektora, kao što smo u ovom radu već uobičajili: poljoprivreda i industrija. Poljoprivreda ima i spoljašnje i unutrašnje tržište. Industrija ima samo unutrašnje tržište. Akumulacijom koju će poljoprivreda obezbediti, jer će prodavati robu po svetskim cenama i u izvozu i na unutrašnjem tržištu, ona će uvoziti potrebna sredstva potrošnje i proizvodnje. Poljoprivredi će biti potrebni proizvodi lake industrije. Međutim, zbog transportnih troškova, isplatiće se ulaganje u te grane industrije i zameniti uvoz svojom proizvodnjom (koja bi, naravno, morala da ima svetski kvalitet i cenu). Za laku industriju, pak, neophodne su sirovine i drugi proizvodi poljoprivrede i teške industrije. Akumulacija koja će se stvarati omogućiće ulaganja i u tešku industriju koja će, zbog transportnih troškova, takođe moći da se proizvodi i u svetskoj konkurenciji. Na taj način, industrijalizovaće se zemlja, polazeći od modernizacije poljoprivrede koja je konkurentna i ima tržište, pa preko lake industrije za kojom će se otvoriti tržište, sve do teške industrije koju će zahvatiti opšti privredni polet.

Imajući u vidu takav plan industrijalizacije, Buharin je izneo ono svoje poznato shvatanje o industrijalizaciji »korak po korak«. Ova rečenica ušla je i u prve kontrolne cifre Gosplana, rađene pod rukovodstvom Gromana i Bazarova. Ali, Bazarov se sa tim shvatanjem nije slagao. Po njemu, taj postupak je neizvodljiv, jer bi privredni razvoj pokazao karakteristiku »usporavanja rasta«, jer bi došlo do pojave »opadajućih prinosa«. Po mom mišljenju, on je bio u pravu. Naime, sve dok se ne uvećava fiksni kapital, ako privredni razvoj posmatramo unutar Marksovih šema reprodukcije, njegov rast moraće da opada. U određenom trenutku, biće potreban skok, odnosno promena tempa hodanja, da bi se održao postojeći tempo rasta. No, Šanjin i Buharin nisu to sporili. Njih su zanimali izvori finansiranja takvog skoka. Očigledno, investicioni ciklus u teškoj industriji sporiji je od investicionog ciklusa u lakoj industriji ili u poljoprivredi, a baš to je i bio osnovni Šanjinov argument za razvoj lake industrije.

»Levica« je, pak, na Šanjinov plan imala sledeći prigovor. On je imao oblik primera. Kako, naime, finansirati takve poduhvate kao što su elektrifikacija, izgradnja kanala, otvaranje rudnika, osvajanje neuzorane ledine? Naravno, privatni kapital to ne bi mogao. Za to su potrebna državna ulaganja. Ali to nije stvarni problem toga primera. Problem je složeniji. Akumulativnost elektrifikacije je, na primer, mala. Ali njen doprinos privrednom rastu je ogroman. Elektrifikacija zemlje ima visok koeficijent akceleracije industrijalizacije zemlje. Isto važi za transport, saobraćaj, krčenje šuma, kopanje kanala. Svakako, do toga se nikada ne bi stiglo politikom »korak po korak«. Ovo je za »desnicu« predstavljao stvarni teorijski problem. Time se samo vidi kolika je bila njihova ideološka opterećenost. Naravno, da se takvi poduhvati moraju finansirati na drugi način i uz pomoć državnih i međunarodnih kredita. To ne mora da se kosi sa ovim drugim planom industrijalizacije. No, desnica je na to shvatanje pristala tek uz borbu mišljenja a ne odmah. To je, opet, diskreditovalo Šanjinovu teoriju, kao što je svaka teorija sklona kompromitaciji kada njome teže da se objasne problemi koji nisu u njenom opsegu.

Šanjinov plan je, zapravo, najgore prošao pred jednim potpuno ideološkim prigovorom. Njegov plan bi suviše sporo vodio modernizaciji privrede zemlje. On je, da tako kažem, suviše skroman.

II

Ideološki, to je bila veoma snažna primedba. No da li ona ima teorijsku težinu? Da bismo to videli, prikazaću potpuno suprotnu ideju koju je zastupao Feljdman.⁸ Feljdmanova ideja se, zapravo, ne razlikuje bitno od Bazarovljene. Međutim, izneo ju je mnogo preciznije i analitičnije. Njegov rad, po opštoj oceni⁹ predstavlja jedan od prvih rigoroznih radova iz teorije privrednog rasta. Sta je hteo da pokaže? Dao je sebi u zadatak da pokaže kako čak i samo održavanje postojećeg nivoa potroš-

⁸ Cf. Фельдман, 1928.

⁹ Cf. Domar, 1957. i Карторович, 1967.

nje zahteva odgovarajuća ulaganja u postojani kapital, tj. u proizvodnju sredstava za proizvodnju, a da svaki dodatni rast potrošnje zahteva sasvim određeni, stalno uvećani, rast proizvodnje sredstava za proizvodnju. Možemo da kažemo da je među prvima izneo teoriju akceleracije privrednog rasta.¹⁰

Njegov sistem je prikazan matematički i nema smisla da ga ovde prikazujemo. No, jedan jednostavan prikaz možda će moći da pokaže u čemu se sadrži novina njegovog načina mišljenja. On je podelio celokupnu privredu na dva odeljka. Za razliku od Marksa, u prvi odeljak stavio je svu onu proizvodnju koja je potrebna da bi se povećao određen nivo potrošnje. U drugi odeljak stavio je svu onu proizvodnju koja je dovoljna da bi se održao postojeći nivo potrošnje. Očigledno, ova dva odeljka su u asimetričnom položaju. Prvi odeljak ne zavisi od drugog odeljka. Nasuprot tome, rast drugog odeljka zavisi samo od rasta prvog odeljka. U zavisnosti, dakle, od toga kolika je veličina prvog odeljka, odeljka koji će najviše sadržati proizvode teške industrije, zavisice brzina privrednog rasta. Na izgled, Feljdmán je dokazivao veoma primamljivu tezu, da je svaki nivo rasta teške industrije ili industrijalizacije zemlje saglasan sa postojećim nivoom potrošnje. Industrijalizacija ne mora da umanjuje nivo privredne potrošnje.

Međutim, uvećavanje potrošnje ulaganjem u industrijalizaciju ima definitivne granice. Ne može se beskonačno ubrzavati proces privrednog rasta.

Ova shvatanja su, naravno, podložna raznim tumačenjima.¹¹ Sam Feljdmán i njegov saradnik Kovalevski smatrali su da mogu da dođu do planova razvoja koji će neverovatnom brzinom ostvariti sve proizvodne i potrošne ciljeve socijalističke privrede. Ta tumačenja su, zapravo, sasvim beznačajna za stvarno planiranje. Svako stvarno planiranje zahteva vođenje računa o stvarnim privrednim činjenicama, među koje spadaju i ponašanja ljudi, i privredne i društvene neizvesnosti, kao i teškoće sa podelom privrede na sektore. No, teorijski posmatrano, tačno je, kao što je i Preobraženski dokazivao, da možemo

¹⁰ Cf. Samuelson, 1947.

¹¹ Cf. Erlich, 1979. i Wiles, 1864.

da konstruišemo privredne modele u kojima industrijalizacija neće zahtevati umanjeње nivoa potrošnje. Ovaj zaključak je zapravo bio neprihvatljiv za staljiniste, mađa su i njihovi sopstveni planovi dokazivali slične teze. Naime, Feljdmanovo shvatanje moglo bi da znači da žrtve nisu opravdane, a one su naravno ne samo opravdane već i neophodne. Zbog toga je Feljdman bio zaboravljen kao i svi drugi ekonomisti iz tog perioda, mađa je njegova teorija bila možda najbolja apologija ubrzane industrijalizacije.

Uporedimo sada Šanjinove i Feljdmanove ideje. Kolika je njihova međusobna razlika? Šanjin je, zapravo, dokazivao da treba povećavati ulaganja u tešku industriju samo onoliko koliko zahteva moguće uvećavanje potrošnje. Feljdman je dokazivao da svakom nivou porasta potrošnje odgovara određen nivo uvećavanja teške industrije. I jedan i drugi smatrali su da je cilj socijalističke proizvodnje uvećavanje potrošnje. U čemu su teorijske razlike? Šanjinovo tempo je spor. Da li? Feljdmanov privredni rast je cikličan. Ako posmatramo dovoljno dug period vremena, Šanjinova industrijalizacija počinje sporije ali ne prestaje da se širi. Feljdmanova počinje brže, ali njen rast se usporava i ciklično obnavlja. Možda na kraju perioda oni neće stići do veoma različitog cilja?

III

Kao što sam više puta istakao, ciljevi socijalističke privrede su uvek viđeni na isti način: socijalistička privreda teži uvećavanju potrošnje. Koji su, pak, planski ciljevi? I oko toga je postojala saglasnost. Ako posmatramo shvatanje privrednog kretanja socijalističke privrede, videćemo da su svi smatrali da ona treba da obezbedi:

1. Industrijalizaciju, odnosno stalno uvećavanje proizvodnje.
2. Uvećavanje potrošnje, odnosno uvećavanje standarda, odnosno uvećavanja dohotka.
3. Privredni rast lišen privrednih ciklusa i kriza.
4. Razvoj privrednih ustanova, odnosno pobjedu socijalističke privrede u zemlji.

5. Dostizanje i prestizanje kapitalističkih privreda u što kraćem roku.¹²

Da li su, međutim, ovi ciljevi međusobno saglasni? Odgovor na to pitanje svodi se zapravo samo na odgovor o ostvarljivosti 3. cilja privredne izgradnje. Da li je, naime, moguće izbeći privredne krize u socijalizmu?

Preobraženski je, na primer, smatrao da je to moguće. U svojim člancima, koji predstavljaju nastavak njegove knjige *Nova privreda*, dokazivao je da je to moguće, samo ako se prioritet dá prvom cilju privrednog razvoja. Ako se zemlja ubrzano razvija, privreda neće prolaziti kroz ciklična kretanja.

Buharin je, međutim, smatrao da je to moguće samo ako se proizvodnja uvećava u skladu sa potrošnjom. Drukčije rečeno, krize je moguće izbeći samo ako su ukupna ponuda i ukupna tražnja trajno izjednačene, a to će biti postignuto samo ako ponuda sledi tražnju. Dakle, samo ako se dosledno sledi uvećavanje potrošnje moguće je izbeći krize.

Trocki je, pak, smatrao da je krize moguće izbeći samo oslanjanjem na socijalistički protekcionizam koji će omogućiti ubrzanu industrijalizaciju i dostizanje privrednog nivoa kapitalističkih država. Samo uz konkurenciju sa kapitalizmom može socijalizam pobediti u unutrašnjim privrednim odnosima i zemlja izbeći privredne cikluse i krize.

»Menjševici« su smatrali da je krize moguće izbeći razvojem socijalističkih privrednih ustanova, zapravo planiranja. Samo planska privreda može da izbegne privrednu stihiju kapitalističkih privreda i da obezbedi ubrzanu industrijalizaciju zemlje.

Na kraju, Staljin je smatrao da je krize moguće izbeći samo ako se uspostavi neprikosnoveni vlast. Sve dok postoje političke razlike postojaće i privredna konkurencija, a ona će voditi krizama. Samo prinuda može da obezbedi jedinstvo, a ono će omogućiti izbor ciljeva i korišćenje odgovarajućih sredstava bez bilo kakvih privrednih kriza. Sve privredne krize, po njemu, imaju političke uzroke. Ako se uklone ti uzroci, ukloniće se i privredne

¹² Cf. Струмилин, 1980.

krize. Snažna vlast, time se postiže kontrola nad proizvodnjom, potrošnjom i privrednim razvojem uopšte.

IV

Možda je sada trenutak da se nešto kaže o Staljinovim shvatanjima. Zapravo, njegova politička i privredna shvatanja otkrivaju potpuni nedostatak bilo kakve ozbiljnije ideje. »Mi praktičari«, govorio je on za sebe i sebi slične. To izražava njegovu osnovnu orijentaciju. On je smatrao da se sve zasniva na taktici. Ideje su taktička sredstva. Osnovno je da čovek nikada ne prihvati neku ideju toliko snažno da je se ne može odreći kada politika zahteva da je se odrekne. Privrženost idejama je upropastila i »levicu« i »desnicu«. Vlast je važnija od ideja. Ako su ljudi spremni da slede neku ideju, tu ideju treba zagovarati. Ako su, pak, spremni da slede bilo koju ideju, neke ideje treba iznositi. Ali ako postoji ideološka konkurencija, treba se pridržavati praktičnog stava. Sve ideje su samo sredstvo političke taktike.

Jedna takva ideja, po kojoj je ostao poznat, jeste da klasna borba jača sa razvojem socijalizma i da postaje najjača pred samu definitivnu pobedu socijalizma. Na mnogo načina je dokazivana apsurdnost te teze. Međutim, da li je sasvim apsurdna? Naravno, ako posmatramo idealno društvo prelaznog perioda, ova tvrdnja je apsurdna. Ali koje je to idealno društvo? Kako smo videli, nikada nije došlo do saglasnosti o tom idealnom socijalističkom društvu. Ako, pak, posmatramo činjenice, period izgradnje je bio suroviji od perioda obnove. Kolektivizacija, industrijalizacija, Gulag. Svakako, glad koja je pratila ove procese, čistke i masovna ubistva, seljenje čitavih nacija i naroda, predstavljali su neverovatne sukobe. Klasna borba je jačala, u to ne možemo da sumnjamo. Ljudi su pogrešno posmatrali izvor i začetnike klasnih borbi. Svi su smatrali da će sukobe izazivati oni kojim socijalizam ne odgovara, a sukobe je izazvala socijalistička vlast. Sa tog stanovišta, tačno je da klasna borba može sve više da jača. Naime, vlast može da vrši nasilje nad narodom praktično bez ograničenja. To je suština Staljinove misli, koju je on, naravno, sproveo u delo.

Industrijalizacija je sprovedena i novi privredni sistem izgrađen. Ko je bio u pravu? Posmatrajmo samo jedno pitanje koje je od velikog značaja. »Levica« je smatrala da će industrijalizaciju morati da finansira poljoprivreda, tj. seljak. »Desnica« je smatrala da je to nezvodljivo i da će troškovi industrijalizacije morati da padnu na celokupnu privredu, a posebno na samu industriju. Šta se desilo?

Zapravo, Preobraženski je dokazivao da će, ipak, teret industrijalizacije pasti na radničku klasu.¹³ Dokazivao je to sa namerom da pokaže da on ne zahteva samo eksploataciju seljaka, odnosno da ta eksploatacija nema apsolutan već relativan značaj.

Kondratjev je, videli smo, dokazivao da će industrijalizacija dovesti do pada poljoprivredne proizvodnje i do uvoza hrane, pa će, očigledno, troškovi industrijalizacije morati da padnu na samu industriju.

Strumilin je, opet,¹⁴ iznosio podatke koji su trebali da pokažu da je industrijalizacija, u stvari, bila više finansirana od radničke klase nego od seljaka.

Naravno, svi su oni ove svoje stavove dokazivali sa različitim merama, ali ostaje činjenica da su, tehnički posmatrano, ukoliko takvo stanovište ima u ovom kontekstu ikakvog smisla, svi smatrali da će stvarni teret industrijalizacije podneti industrija. Međutim, kasniji komentatori industrijalizacije u Sovjetskom Savezu skoro da su bili jedinstveni u tome da je industrijalizaciju finansirala poljoprivreda. Šta je istina?

Na to pitanje teško da će se uskoro dati neki definitivni odgovor. Skorašnje analize pokazuju da ima razloga da se ustaljeno mišljenje promeni. Izgleda da postoje određene činjenice koje pokazuju da je grad prošao gore od sela u vreme industrijalizacije.¹⁵ Činjenice će biti dugo sporne, ako je uopšte reč o činjenicama. Međutim, ovi novi nalazi vraćaju nas na stare teorijske sporove i već navedenu saglasnost o tome da će teret industrijalizacije

¹³ Cf. Preobraženski, 1965.

¹⁴ Cf. Струмилин, 1960.

¹⁵ Cf. Ellman, 1975.

morati da podnese industrija, odnosno radnička klasa. U čemu je smisao ovih teorijskih uverenja? Očigledno, industrijalizacija će voditi padu potrošnje. Činjenice su nesporne da je u toku sprovođenja prvog petogodišnjeg plana do toga i došlo. Dakle, Fejdmanov model nije važio, a očigledno ni kasnije nije važio, za stvarnu industrijalizaciju. No, na koga će pad potrošnje najviše pasti? Pretpostavimo da je to selo, što mislim da je teško sporiiti. Da li to znači da je ono podnelo veći teret industrijalizacije od grada? Pa, ne znači. Pored potrošnje, treba uračunati i razmenu između sela i grada u vidu mašina i drugih dobara. Pretpostavimo, naime, á la Preobraženski, da se industrija brže razvija od poljoprivrede. Cene poljoprivrednih dobara, ili bar njihova vrednost, morale bi da padaju, u poređenju sa cenom poljoprivrednih proizvoda, čak i ako ne računamo uvoz poljoprivrednih proizvoda. Dakle, materijalno posmatrano, selo dobija rastuću količinu industrijskih dobara. Tu bi čak i Fejdman bio u pravu: svaki dodatni porast potrošnih dobara zahteva veća ulaganja. Potrošna dobra su sve skuplja, izraženo u uloženim sredstvima. Radnik, dakle, daje više za manje poljoprivrednih roba. Pored toga, proizvodnost industrijskog rada ne mora stvarno i da raste. Moguće je da će povećana proizvodnja delimično biti posledica povećane produktivnosti, ali će ona sigurno biti i posledica većeg i napornijeg rada. No, to bi moralo da važi i za selo. Dakle, materijalno posmatrano, stvar teorijski može da izgleda jasno. Verovatno je moguće da u procesu industrijalizacije »uslovi razmene« postanu za selo povoljniji. Ali koji je značaj te činjenice za stepen eksploatacije nije lako reći.

VI

To je posebno teško oceniti, ako uzmemo u obzir sva fizička i politička maltretiranja. Možda su industrijalizaciji najviše doprineli logori. A seljaci su, uz intelektualce i članove partije, mnogo češće išli u logore od radnika. Ta se eksploatacija mora posebno proceniti.

Postoji razlika u mišljenjima o broju logoraša i o njihovom doprinosu industrijalizaciji. Procene se kreću

od nekoliko miliona do nekoliko desetina miliona logoraša.¹⁶ Neki smatraju da je logorski rad samo doprinomio nekorisnoj proizvodnji i da je čak bio određen državni trošak.¹⁷ Međutim, ne izgleda da bi tu trebalo da bude toliko spora. Sam broj verovatno nikada neće biti potpuno utvrđen, ali on je morao da bude prilično velik. No, važnije je videti koja je privredna korist a kolika privredna šteta od logorskog rada. Očigledno, logorski rad je morao biti nezamenljiv u kopanju zlata.¹⁸ Isto važi i za sve druge teške poslove kod kojih stopa smrtnosti nije bila značajna. Kopanje kanala, krčenje šuma, rad u tundrama, pri teškoj zimi i sve to za zanemarljivu količinu hrane i odeće, sigurno nije bilo efikasno, ali efikasnost nije bila važan kriterij.

Međutim, smatra se¹⁹ da logorski rad nije bio efikasan jer je često bio nepotreban i nedovoljno stručno obavljen. Navode se primeri kanala koji su bili iskopani, ali su bili suviše plitko planirani pa još uvek stoje neupotrebljeni. To je tačno, ali nije neka posebna karakteristika logoraškog rada.

Ima i shvatanja da je održavanje i nadgledanje logora, kao i čitava administracija Gulaga, i sav policijski itd. aparat suviše velik trošak da bi se držanje logora isplatilo.²⁰ To je, naravno, relativno pitanje. Ako bi sa nastankom logora bila ukinuta i policijska država, to bi upoređenje bilo tačno. Društveno posmatrano slobodan rad je efikasniji i jeftiniji od robovskog ili logorskog. Ali, ako uporedimo dve policijske države, jednu sa logorima a drugu bez logora, koja je onda efikasnija? Očigledno, ona u kojoj su troškovi rada niži, a to bi morala da bude logoraška privreda.

To pitanje je, međutim, nedovoljno značajno. Politička efikasnost logora i fizičkih likvidiranja bila je neosporna. To je ono što se htelo postići. Sa tog stanovišta, logori su Staljinu bili neophodni.

¹⁶ Cf. Rosefield, 1979.

¹⁷ Cf. Rosefield, 1979. i Wiles, 1979.

¹⁸ Cf. Conquest, 1978.

¹⁹ Cf. Rosefield, 1979.

²⁰ Cf. Wiles, 1979.

---

10. Druga privreda

Cilj socijalističke revolucije, obnove i izgradnje, industrijalizacije i daljeg razvoja »zrelog« socijalizma bio je potpuno ovladavanje socijalističke privrede. Posle revolucije, kako je govorio Preobraženski, sa NEP-om je uvedena »mešovita privreda«. Svi sporovi su imali za svoj predmet put kojim će »mešovita privreda« postati socijalistička privreda, eliminacijom ostataka kapitalističke privrede. Za većinu, do toga razvoja doći će sa rastom proizvodnih snaga. Same ustanove socijalističke privrede su nesumnjivo superiornije, samo su proizvodne snage zaostale. Posle pobeđe socijalizma, a ta pobeđe postići će se industrijalizacijom, ustanove privatne privrede biće potpuno nepotrebne. Zapravo, sa rastom proizvodnih snaga, rašće socijalistički proizvodni odnosi, a »odumiraće« kapitalistički, privatni proizvodni odnosi. Planiranje će pobediti tržište, državna trgovina pobeđiće seljačku pijacu, socijalistička raspodela pobeđiće »crnu berzu«, uvećavanje opšteg dobra nadvlađaće motiv uvećavanja pojedinačnog interesa, planska alokacija sredstava zameniće novčanu alokaciju. Mešovita privreda više neće postojati. Industrijalizacija će dovesti i do pobeđe socijalizma na selu, u maloj privredi, u sektoru usluga, a naročito među trgovinom i saobraćajem. Naravno, ostaće privredna saradnja sa spoljnim svetom, ali to će rešiti socijalistički protekcionizam i širenje »socijalističke zajednice«.

Sve teorije koje su se bavile industrijalizacijom u socijalizmu bile su teorije ove mešovite privrede. Kasnije teorije, koje možemo da podelimo na teorije tržišnog socijalizma i teorije planske privrede, bave se čistim tipom socijalističke privrede. No, realnost ukazuje na ponovnu pojavu i razvoj »druge privrede«. Ova pojava je analizirana u prvobitnim sporovima o industrijalizaciji, pa će, možda, biti zanimljivo prikazati neke ideje iz tog perioda.

I

Na početku, problem druge privrede pojavio se usled zavođenja čiste socijalističke privrede u uslovima »ratnog

komunizma«. Ratni komunizam je, kao što je poznato, ukinuo novac i uveo neposrednu raspodelu dobara. Ukinuta su sva tržišta. Posledica toga bila je potpuni raspad nacionalne privrede ili, kako se to najuopštenije ispoljavalo, svake povezanosti gradske i seoske privrede. Nekoliko predloga je davano, pre uvođenja NEP-a, za rešenje tog problema. Jedno rešenje je bilo: potpuna »planifikacija« privrede. Drugo rešenje je bilo: potpuna militarizacija privrede. Treće rešenje je bilo: ponovno uvođenje novca.

Zapravo, kako je pokazao Kricman, novac nikada nije ni bio ukinut, jer ga i nije moguće ukinuti.¹ Zašto? Zato što novac na najjednostavniji način omogućava izražavanje pojedinačnih interesa. To što to ispoljavanje ne mora da bude u saglasnosti sa pravdom, ne znači da postoji jednostavan privredni mehanizam zamene novca. U »ratnom komunizmu« to se pokazalo na taj način što je »crna berza« i »špekulacija« dobila ogromnu ulogu. Već tada se video dublji problem pred kojim se nalazi socijalistička privreda. Kasniji sporovi oko odnosa sela i grada, poljoprivrede i industrije, plana i tržišta, zakona vrednosti i zakona industrijalizacije, izbrisali su ovaj osnovni problem. On se sastoji u sledećem: kakav je odnos između pojedinačnih i opštih interesa u socijalističkoj privredi? Naravno, to pitanje se najjasnije vidi kada se pokuša sa ukidanjem novca, ali ono je u osnovi i svih drugih problema. Kricman je politiku ukidanja novca opravdavao na tipičan način: »[...] sredstva koja su, sa ekonomskog stanovišta, potpuno neefikasna, mogu da budu efikasna sa revolucionarnog stanovišta.«²

Modifikovanu verziju je zastupao Preobraženski. On je zagovarao upotrebu inflacije i hiperinflacije kao revolucionarnog sredstva »podruštvljavanja« privrede. Zanimljiva je jedna, doduše ironična, njegova izjava: »U Francuskoj revoluciji *assignats* su 500 puta izgubili na svojoj vrednosti, a u našoj revoluciji rublja je izgubila na vrednosti 20 000 puta. Možemo sebi da čestitamo da smo Francusku revoluciju pobedili sa četrdeset prema jedan.«³

¹ Cf. Kricman u: Carr, 1952.

² Vidi Carr, 1952. II, 200.

³ Vidi Preobraženski u: isto 262.

Naravno, u takvim uslovima novac nije imao nikakvo značenje. Moralo se preći na druge načine merenja vrednosti i obavljanja razmene.

Sa stabilizacijom rublje, ovaj izvor druge privrede je bio zatvoren. Treba, međutim, videti da se to postiglo prihvatanjem politike čvrste valute i garantovanjem vrednosti pojedinačnih dohodaka.

Međutim, postojali su i drugi izvori »crne berze«. Jedan očigledan izvor je zabrana privatne trgovine. Svaka kontrolisana trgovina, bez obzira da li je reč o »karnitalističkoj« ili »socijalističkoj« privredi, otvara mogućnost stvaranja »crne berze«. Postojeće crna berza proizvoda čija je prodaja zabranjena, proizvoda čija je cena viša od ravnotežne, proizvoda čija je cena niža od ravnotežne itd. Naravno, uvođenje slobodne trgovine dovešće do umanjene uloge »druge privrede«.

No, isti izvor »druge privrede« javiće se u spoljnoj trgovini, ako je ona predmet visokih carina ili potpunog državnog monopola. Taj problem je Šanjin odlično analizirao i pokazao da samo potpuno konvertibilna valuta, a to pretpostavlja privatnu spoljnu trgovinu, može da izmeni ove izvore »šverca«.⁴

Ali, pojavljuju se i drugi izvori »druge privrede«. To se naročito dobro videlo pri pojavljivanju »gladi za robama«. Svi ovi prethodni izvori »druge privrede« posledica su vrednosnog prilagođavanja na poremećene odnose trgovine. No, »glad za robama«, predstavlja kvantitativno, tj. robno prilagođavanje na poremećene odnose vrednosti, tj. cene. To je, u stvari, najopštiji i najzanimljiviji slučaj. Sasvim teorijski posmatrano, značaj ovog slučaja se vidi iz Langeove analize čiste socijalističke privrede. Kao što je poznato, ova privreda je efikasna ako se svi pojedinci i privredni subjekti, uključujući i državu, ponašaju kao da su, u svakom datom trenutku, cene ravnotežne i oni na njihovu promenu ne mogu da utiču. Šta, međutim, ako pojedinci nemaju tu iluziju i ponašaju se tako kao da su cene neravnotežne i da je na njihovu promenu moguće uticati? Očigledno, ljudi će svoju proizvodnju, svoj rad, svoje tržišno ponašanje itd., prilagoditi toj mogućnosti uticanja na promenu cena. Naravno, takav

⁴ Cf. Шангин, 1926a.

sistem nije efikasan, ali to nije najvažnije sa stanovišta socijalističke privrede. Mnogo važnije je da pojedinci stiču veći uticaj nego što bi bilo poželjno u toj privredi. No, ni to nije najteži problem. Konačan problem sastoji se u sledećem: ako se privreda nalazi izvan ravnotežnog stanja i održavanje te neravnoteže odgovara određenom sloju ili grupi pojedinaca, birokratiji ili trgovcima, proizvođačima ili potrošačima, ona ne mora nikada da se vrati ili pronade ravnotežne cene.

Taj problem je analiziran u uopštenom slučaju »privrede sa hroničnim nestašicama«. U takvoj privredi⁵ nestašice se šire. Štaviše, da tako kažem, one dobijaju makroekonomski karakter. Ovo je istakao Šanjin. Uzmimo privredu »mešovitog« tipa. Posmatrajmo odnos ukupne tražnje i ukupne ponude. Ukupna tražnja sastavljena je od finalne i investicione potrošnje. Takođe, ukupna ponuda sastavljena je od finalne i investicione ponude. Uzmimo da su ponuda i tražnja kvantitativno izjednačene. Međutim, pretpostavimo da finalna potrošnja premašuje finalnu ponudu, odnosno da je investiciona ponuda viša od investicione tražnje. Do toga će, naravno, doći u slučaju ubrzane industrijalizacije. Tada će se pojaviti nestašica finalnih roba i višak efektivne tražnje kod naroda. Taj novac mora da ide u štednju, budući da ne može da ide na potrošnju. Ali, narod ne može da kupuje državna investiciona dobra. Dakle, kupovaće privatna investiciona dobra, predmete trajne vrednosti ili će, jednostavno, špekulisati. Te nestašice biće tada trajne, jer će se stvarati »druga privreda« koja će biti paralelna socijalističkoj privredi i neće sa njom biti integrisana. Posebni mehanizmi te druge privrede nas ovde ne zanimaju. Osnovno je da se pojedinačni interesi ni mikroekonomski ni makroekonomski posmatrano ne mogu definitivno uklopiti u socijalističku privredu.

Šta je konačna prepreka toj integraciji? Socijalistička privreda mora bar u jednom svom delu da bude zasnovana na društvenim a ne na pojedinačnim interesima. Međutim, ti društveni interesi su ili decentralizovano konstituisani — u kom slučaju, kao što smo videli kod Buharina, oni zapravo predstavljaju tip ispoljavanja poje-

⁵ Cf. Kornai, 1980.

dinačnih interesa — ili moraju da predstavljaju centralističke društvene interese, ili interese vlasti. Naravno, postoje i mešovita rešenja, koja nemaju nikakvog uticaja na rešavanje problema o kojem je reč. Dakle, ako se interesi konstituišu decentralistički, privreda koju posmatramo može samo da efikasno ili neefikasno usmerava pojedinačne interese. Ali u osnovi te privrede su pojedinačni interesi. Međutim, ako je socijalistička privreda centralizovana, a svaka će bar u nekom pogledu to da bude, pojedinačni interesi, svih, nekih ili nekolicine koji će se sa društvenim interesima. No, to može da se desi i u tržišnim privredama, zapravo to tamo mora da se desi. Razlika je, međutim, velika. U tržišnim privredama cene izražavaju baš te sukobe interesa. One se zasnivaju na ravnoteži, sa kojom čak niko ne mora da bude zadovoljan, tih sukobljenih interesa. Međutim, u centralizovanoj socijalističkoj privredi, sukobi su između centra i, na primer, potrošača, pa cene ne izražavaju ravnotežu nego neravnotežu tog sukoba. Zbog toga, cene ne mogu da budu ravnotežne (što je Buharin dokazivao, a s njim se iz sasvim suprotnih razloga slagao i Preobraženski), što će voditi mogućnosti stvaranja »druge privrede«.

»Druga privreda« je nestabilna, jer je »ilegalna« i kada je legalna, pa ne može da izgradi svoje sopstvene ustanove. No i takva, ona predstavlja izvor ozbiljnih problema socijalističkoj privredi. Kako to može da se vidi? Najpre tako što će se videti koja je moć »druge privrede«. Mislím, naravno, na privrednu moć. Na koji način možemo da merimo tu moć? Koliko mogu da vidim, postoje najmanje dva načina.

Sa jedne strane, možemo da posmatramo udeo »druge privrede« u proizvodnji i prometu, tj. u nacionalnom dohotku zemlje. U vremenu o kojem ovaj rada uglavnom govori, ti podaci su bili poznati. Oni su predstavljali osnovni postupak upoređivanja moći dva sistema.

Sa druge strane, možemo da posmatramo raskorak između ukupne ponude i tražnje, da bismo videli kolika je nezadovoljena moć stanovništva. Ako je ona velika, znači da je državni dug visok, i rentabilnost državnih preduzeća mora da bude niska. Osim toga, višak novca kod stanovništva predstavlja velik izvor dodatnih privrednih ambicija i mogućnosti. Da li će se one izraziti putem

ulaganja, zgrtanja blaga, neproizvodne potrošnje, korupcije i sl., zavisi od mnogo činilaca. Međutim, nema sumnje da je ukupna moć stanovništva u socijalističkim privredama velika i da je to značajan potencijalni izvor raznih oblika alternativnog privređivanja.

Danas je teško reći kolika je snaga »druge privrede«. Međutim, osnovni problemi koji je podstiču, bilo u sferi razmene ili u sferi raspodele, dovode do toga da možemo da kažemo da se njeno postojanje ne može vezivati za nivo razvijenosti proizvodnih snaga već za odgovarajuće privredne i političke ustanove.

II

Na različite načine se ovi problemi »druge privrede« ogleđaju u ekonomskoj teoriji socijalističke privrede. U početku, težilo se da se ti problemi reše uvođenjem tzv. »privrednog računa«. Ako se ponovo pogledaju Langeovi uslovi privredne ravnoteže, videće se da se pod »privrednim računom« podrazumeva privredna ravnoteža koja se zasniva na njegovom trećem uslovu ravnoteže (da svi dohoci budu jednaki izdacima, kod svih privrednih subjekata). Ako svi privredni subjekti vode računa o svojim izdacima u okviru svojih dohodaka, privreda bi trebala da bude u ravnoteži. No to, naravno, nije dovoljan ni samo nužan uslov ravnoteže. Privredni račun može da bude zadovoljen, kako je dokazivao Preobrazinski i u uslovima disproporcije cena kao i u uslovima inflacije. Pored toga, privredni račun je nužan uslov »statičke ravnoteže«, ali ne i dinamičke ravnoteže. Za ovu drugu potrebno je da postoje ustanove koje obebeđuju ravnotežu štednje i ulaganja, kao i odgovarajući plan privrednog rasta.

Mnogo važniji su oni naponi koji posmatraju socijalističku privredu sa stanovišta druga dva uslova ravnoteže (optimalnog položaja pojedinaca i jednakosti potrošnje i tražnje svih pojedinačnih roba). No, prvi uslov ravnoteže da funkcija društvene dobrobiti bude decentralizovano određena. A drugi uslov zahteva decentralizovano usvajanje cena, kao i usvajanje nekih elemenata »druge privrede«. Ovaj poslednji aspekt me jedino i zanima u ovom radu.

Da bismo decentralizovano odredili cene svih roba, uključiv i roba koje nazivamo proizvodnim činiocima, potrebno je da od svih mogućih proizvodnih upotreba činilaca proizvodnje, kao i od svih potrošnih kombinacija finalnih roba, izaberemo najbolju. Nije sada važno kako određujemo onu koja je najbolja. Recimo jednostavno da u skupu odbačenih alternativa ne može da se nađe neka alternativa koja je bolja od neke od izabranih, pri čemu se redosled svih drugih alternativa ne menja. U tom slučaju, »druga privreda« ne bi bila optimalna. Međutim, ovaj rezultat se postiže na taj način što se prihvataju načela privređivanja »druge privrede«. Decentralizacija, konkurencija, sticanje dobiti i slična. Dakle, dosledna ideja optimalne socijalističke privrede ne može da polazi od drugih nego od pojedinačnih interesa, na način kako je to govorio Buharin.

U Buharinovo vreme centralistička privreda je nailazila na granicu koju je postavljala sitnosopstvenička poljoprivreda. U savremenim socijalističkim privredama, granice se nalaze tamo gde se društveni interesi sukobljavaju sa pojedinačnim. To je utoliko neobičnije što privatnog sopstvenništva u Sovjetskom Savezu, na primer, više i nema, ili ono može da se zanemari. Ipak, ne možemo da zanemarimo privatni interes.

To je možda konačan zaključak spora između Buharina i Preobraženskog, i »levice« i »desnice« uopšte. Planska socijalistička privreda koja bi se zasnivala na uveličavanju društvenog dohotka, a ne dobiti pojedinaca, mora da dođe u sukob sa tim pojedincima, bez obzira što oni nisu organizovani, nemaju svoje ustanove i što je moć svakog pojedinca, jer nema nikakve privatne svojine, minimalna. Ipak, njihova zbirna ponašanja utiču na celokupni privredni sistem otežavajući, zapravo onemogućavajući njegovo racionalno razvijanje.

To je, mislim. Trocki, na kraju, shvatio. »Nebrojeni stvarni privredni subjekti, državni i privredni, kolektivni i pojedinačni, moraju da iskazuju svoje potrebe i svoju odgovarajuću moć, ne putem statističkih proračuna plan-skih komisija, već i neposredno putem ponude i tražnje. Plan se proverava, i u značajnoj meri i ostvaruje, na tržištu. Upravljanje samim tržištem mora da se oslanja na tržišne tendencije. Kancelarijski proračuni moraju da

svoju valjanost dokažu putem privredne kalkulacije. Sistem privrede prelaznog perioda ne može ni da se zamisli bez novčane kontrole. A to, sa svoje strane, pretpostavlja da je vrednost rublje jednaka samoj sebi. Bez stabilne jedinice privredni račun može samo da uveličava haos.⁶

Slično je mislio i Buharin.⁷ No, ta teorijska saznanja kao da nisu u skladu sa političkim saznanjima. Trocki i Buharin su govorili o birokratskoj kontrarevoluciji koja će ugroziti privrednu efikasnost sistema. Te njihove misli izgledaju zanimljivije kada se primene na socijalističku privredu koja se kasnije razvija, a za koju je nejasno da li bi je oni smatrali »privredom prelaznog perioda«. Za period o kojem su oni pisali, ne može biti ni govora o birokratskoj i planskoj kontrarevoluciji. To je, možda, najzanimljiviji nedostatak političkih sporova tih godina. Privredna pitanja su, možda, definitivno razjašnjena, mada na donekle neadekvatan način. Međutim, političke alternative su veoma malo analizirane. Uprkos svemu, većina se pridržavala Lenjinove strategije. Pragmatizam i liberalizam su dopustivi u privredi ali ne i u politici. »Druga privreda« — da, »druga politika« — ne.

---

⁶ Cf. Троцкий, 1932.

⁷ Cf. Бухарин, 1929.

---

11. Industrijalizacija

Koji su dometi industrijalizacije? Činjenice o tome su predmet stalnih sporova. Neki smatraju da je industrijalizacija u socijalističkim zemljama bila nesumnjivo uspešna. Drugi, pak, smatraju da ti uspesi nisu ni veliki ni nedvosmisleni. Treći, pak, smatraju da su ideološki, politički i ljudski troškovi bili daleko veći nego što bi ih bilo kakav uspeh mogao da opravda. Na kraju, mnogi smatraju da je iz čitavog ovog procesa nastao jedan privredni sistem koji predstavlja određenu alternativu privredama slobodne trgovine. Komentarišaću redom ova shvatanja.

I

Mada su činjenice sporne, ipak se do nekih ocena može doći.¹ Treba odmah uočiti da ocena uspeha jedne politike zahteva upoređivanje. Nije dovoljno samo videti da li su ciljevi politike ostvareni, jer baš te ciljeve i želimo da ocenimo. Inače svaka vlast može sebi da postavi lako ostvarljive ciljeve. U slučaju industrijalizacije Sovjetskog Saveza mnoga poređenja su moguća. Moguće je porediti industrijalizaciju sa industrijalizacijom Rusije. Takođe, moguće je porediti industrijalizaciju sa periodom NEP-a. Na kraju, moguće je porediti je sa industrijalizacijama drugih zemalja, kao i sa istovremenim razvojem drugih zemalja. Počnimo redom.

Najpre treba uočiti da je veoma teško reći u kojoj meri su prva dva plana industrijalizacije ostvarena, jer se, naročito za prvi petogodišnji plan, i ne zna koji su stvarno bili planski ciljevi. Oni su se tako svakodnevno menjali da su na kraju poprimili fantastičan oblik. No, nema nikakve sumnje da je period industrijalizacije pokazao prilično jasan trend porasta industrijske proizvodnje (naročito drugi petogodišnji plan), mada ne u svim

---

¹ Cf. Jasny, 1961.

oblastima. Proizvodnja čelika je neverovatno porasla, ali u drugim oblastima postignuti su mnogo skromniji rezultati. Međutim, životni standard je pokazao jasan trend opadanja ili usporenog rasta. Industrijalizacija je, dakle, bila izvršena na osnovu eksploatacije radne snage.

Stvarni uspon sovjetska privreda pokazuje u toku drugog svetskog rata i naročito posle njega. U obnovi zemlje socijalizam pokazuje veće rezultate nego u njegovoj izgradnji. Međutim, već kasnije ovi uspesi nisu tako jednoznačni. Svejedno, jednom osvojeni trend pokazuje svoju upornost. Životni standard stalno zaostaje za industrijskim napretkom. Sada već čitave generacije mogu da se pitaju koja je stvarna svrha industrijalizacije?

Ovo je sve nezavisno od kvaliteta industrijalizacije. No, ako stvari posmatramo kvalitativno, a ne samo kvantitativno, slika je još tmurnija. Kvalitet onoga što je izgrađeno, njegova trajnost i korisnost veoma su sporni. To se ne odnosi samo na sredstva za potrošnju, već i na postrojenja, zgrade, kanale i sve druge fiksne fondove. Pored svega toga, kao što je Trocki govorio, ako se kvalitet proizvodnje stalno ne upoređuje sa stranom proizvodnjom, ne moramo da znamo da proizvodimo slabe i skupe proizvode.

Dakle, sa stanovišta planova i želja industrijalizacija je pokazala manje uspeha nego što se očekivalo. No, koji je domet ostvarenih rezultata? Industrijalizacija se najčešće upoređuje sa dostignućima carskog režima. Carski režim je kasno počeo da se industrijalizuje, mada se ne može reći da u tome nije imao uspeha. Rak-rana carskog režima je bilo selo. Mada je ono obezbeđivalo izvoz žita, mnogo toga se nije moglo izmeniti zbog nesposobnog plemstva i poniženih kmetova. Bez sumnje, da se nastavila industrijalizacija carske Rusije, morali bi se menjati odnosi na selu. Ipak, uprkos tome, početkom ovog veka carski režim je pokazivao prilično brz tempo industrijalizacije. Ova industrijalizacija prekinuta je ratom i revolucijom, tako da se ne može lako upoređivati industrijalizacija carske Rusije i staljinističkog Sovjetskog Saveza. U svakom slučaju, pak, možemo da kažemo da carska Rusija nije pokazivala potpunu nesposobnost za industrijalizaciju, a sva ostala poređenja su proizvoljna.

Sasvim je drukčiji slučaj sa upoređenjem između industrijalizacije i periodom NEP-a. Nova ekonomska politika dala je nesumnjive rezultate. Obnovljena je privreda. uspostavljen je jedinstven privredni prostor, počela je izgradnja industrije i stabilizovana je nacionalna valuta. Sve je to postignuto uz privredne krize, ali ni industrijalizacija nije prošla bez veoma teških kriza. I mada je NEP pokazao mnoge slabosti, on je iskorenio glad, podstakao ličnu inicijativu i stvorio ustanove koje su mogle da obezbede realistično privredno planiranje. Budući, pak, da je NEP uglavnom zahvatao period obnove privrede a ne njene izgradnje, možemo samo da kažemo da je on bio mnogo uspešniji u obnovi zemlje nego što je staljinistički sistem bio uspešan u njenoj industrijalizaciji.

Ako, pak, razvoj Sovjetskog Saveza upoređujemo sa razvojem drugih zemalja, sve zavisi od toga šta se upoređuje. U trenutku kada je Sovjetski Savez krenuo u ubranu industrijalizaciju, zemlje Zapada nalazile su se u privrednoj krizi. U tom smislu, možemo da kažemo da se ceo svet nalazio u privrednoj krizi. Neke zemlje su se iz nje brže oporavile, a neke sporije. Nacizam je, na primer, pokazao sposobnost za velike privredne i vojne rezultate, ali time se ipak ne može dičiti. A razvoj zemalja kao što su Sjedinjene Države ili Japan bio je brži od razvoja Sovjetskog Saveza. Moguće je reći da je to posledica različitog stepena razvijenosti. No, ako se, posle rata, upoređuje razvoj razrušenih zemalja Evrope, kao i nekih nerazvijenih zemalja Evrope i Sovjetskog Saveza, dobija se ipak dosta jasna slika. Razvoj Nemačke, Italije ili Francuske jednak je ili brži nego sovjetski. Isto važi i za Japan. U poređenju, pak, sa Sjedinjenim Državama sve zavisi od toga šta se upoređuje i koji se periodi upoređuju.

Na kraju, moguće je reći da su socijalističke zemlje u kratkom roku postigle ono što je drugim zemljama polazilo za rukom tek posle vekovnih napora. To je tačno, ali to je više posledica tehnološke razvijenosti sveta a manje samog političkog sistema.

Ako sve uzmemo u obzir, mislim da možemo reći da rezultati industrijalizacije nisu impresivni i da, uprkos teškoćama u upoređivanju, nisu bolji od rezultata koje

su postizali drugi privredni i politički sistemi, a često su i izrazito slabiji.

II

Svaki uspeh je velik ili mali u odnosu na troškove koje zahteva. Najveće primedbe industrijalizaciji moguće je staviti sa te strane. To je i najpoznatiji aspekt sovjetske industrijalizacije. Broj umrlih, zatvorenih ili nestalih je veoma velik. Teško je, naravno, reći šta je od toga posledica industrijalizacije a šta samovolje vlasti. No, nasilne eksproprijacije, konfiskacije, glad i sl. bili su nesumnjivo sredstva ubrzane industrijalizacije.

Ako se čak i izuzmu najdrastičniji oblici eksploatacije rada i drugih proizvodnih činilaca, ostaje dugoročni trošak umanjenja standarda ljudi. Dugogodišnje zaostajanje proizvodnje sredstava za potrošnju i objekata životnog standarda velika je cena da bi se postigla industrijalizacija. Sada je taj odnos veoma teško izmeniti. Potrebe sektora teške industrije i naoružanja su takve da je mukotrpno preraspodeliti ih na druge sektore. Uvoz, takođe, ne dolazi u obzir, jer ga je teško pokriti izvozom. Industrijalizacija je ostvarena, ali kako ostvariti razvoj sektora usluga, prehrane, svakodnevnih potreba, kao i sve razvijenije industrije kućnih aparata, ličnih sredstava za bolje obavljanje poslova ili udobniji život. Između razvoja teške industrije i naoružanja i razvoja lake industrije i usluga nema neposrednih veza. U industrijalizaciji je razvoj prvog sektora morao da napreduje na račun ovog drugog. Sada bi trebalo da bude obratno: ali da li je to ostvarivo?

Naravno, u troškove industrijalizacije treba ubrojati i svu stvarnu štetu nanetu prirodnim i drugim proizvodnim činilcima. U ubrzanoj industrijalizaciji ne može se uvek voditi računa o tome koliko se prirodnih izvora troši. Takođe, mnoge ideje koje izgledaju dobre kasnije se pokazuju kao pogrešne ili nepotrebne. Nemoguće je proceniti stepen takvog gubitka proizvodnih činilaca.² Međutim, on bi morao da bude veliki. To je povezano sa

² Cf. Rosefield, 1979, 1981.

jednom osnovnom teškoćom ubrzane industrijalizacije. U tom procesu ne posmatraju se vrednosti već količine. Teži se ostvarenju proizvodnje što veće količine čelika, energije, oružja, sirovina, postrojenja itd., a da se ne zna koliko oni vrede. Takva industrijalizacija je neefikasna. Još gore, neefikasnost rađa dodatnu neefikasnost, jer jednom proizvedene količine traže da se i dalje koriste i vode novoj neefikasnosti. Sve su to poznati problemi koje ovde samo navodim.

Dakle, ubrzana industrijalizacija biće surova, skupa, neefikasna. Takvi troškovi trajno opterećuju ne samo jednu privredu već biće zajednice.

III

Za mnoge je osnovni uspeh socijalističke industrijalizacije u izgradnji jednog sistema privređivanja koji je različit od sistema slobodne trgovine. Sistem planiranja je po njima osnovni pozitivni rezultat socijalističkog razvoja. Za druge je, pak, taj sistem osnovni trošak. U načelu, industrijalizaciju treba posmatrati sa tri strane: a) sa stanovišta ekonomskih alternativa, b) sa stanovišta proizvodnih alternativa, i c) sa stanovišta izgradnje novih ustanova. U ovom radu posmatrao sam samo prvu stranu industrijalizacije. Drugu stranu sam samo ukratko prikazao u ovoj glavi. Međutim, treća strana je posebno važna. Ovde nema mogućnosti da se u nju ulazi. Međutim, ukratko se može nešto i o tome reći. Uverenje o mogućnosti ubrzane industrijalizacije postojalo je zato što se verovalo da socijalističke ustanove pružaju mogućnosti koje ustanove slobodne trgovine ne pružaju. Koje su to mogućnosti? Osnovno sredstvo koje stoji na raspolaganju socijalističkoj privredi, a ne nalazi se na tržištu, jeste centralizacija. Socijalistička privreda može da centralizuje sredstva i da ih upotrebi za one ciljeve koji joj se čine važnim ili poželjnim. Celokupan sistem planskih ustanova i ustanova ekonomske politike podređen je tom sredstvu. U tom smislu, možemo da posmatramo posledice po društvene ustanove postupka ubrzane socijalističke industrijalizacije. Naravno, centralizacija ustanova ima svoje osobine koje su dobro poznate. Pre svega lična sloboda stra-

da, mogućnost izbora je sužena i vlast je sasvim jedno-
smerna. Na to ne treba gubiti vreme, jer su to sasvim
poznate teme. Ova centralizacija ustanova, svakako, nije
samo posledica ubrzane industrijalizacije, pa čak i sama
industrijalizacija je posledica tih ustanova i, još više, po-
litičkih opredeljenja vlasti. U ovoj knjizi posmatrao sam
tu stranu stvari. Industrijalizacija je bila predmet spo-
rova, ali potrebe vlasti su prevagnule, pa je oblik vlasti
koji je preovladao uz ubrzanu industrijalizaciju stvorio
određeni privredni sistem, koji nazivamo centralističkim
sistemom socijalističkog planiranja. Ako se on tako po-
smatra, jasno se vidi koliko je teško očekivati promene
u tom sistemu. No, isto se tako vidi i da je industrija-
lizacija bila političko sredstvo, a ne samo privredni cilj,
bez obzira na svoju poželjnost.³

---

³ Detaljnije vidi u: Gligorov 1983.

---

12. Levica i desnica

Koliki stepen ideološkog i političkog jedinstva je ostvariv? Postoje, koliko mogu da vidim, posebno u vezi sa privredom i ekonomskom teorijom, četiri osnovna ograničenja ovom jedinstvu: a) nesaglasnost između pojedinačnog i društvenog interesa, b) nesaglasnost između ideoloških i praktičnih rešenja, c) nesaglasnost između ideoloških i teorijskih stavova, i d) nesaglasnost između postojanja vlasti i nedostatka konkurencije sa njom. Kada se ove nesaglasnosti polarizuju, dolazimo do jasne podele ideološkog i političkog prostora. Međutim, nema nikakvog razloga zašto bi do te polarizacije dolazilo uvek i na postupno jasan način. No, izvori sukoba ostaju i mogućnost njihovog političkog uopštavanja je uvek prisutna. Zapravo, svaki od ovih izvora sukoba pruža mogućnost posebnog postupka uopštavanja, recimo, društvenih sukoba. Koje su to mogućnosti i koliki je njihov domet?

I

Sa privrednog stanovišta, osnovni izvor sukoba je između »mog i tvog interesa«. U socijalističkoj privredi, moramo da dodamo i »naš, opšti, društveni ili javni interes«. No, uzmimo jednostavan problem. Ako se moj i tvoj interes ne slažu, kako može postojati naš interes?¹ Pored toga, i za socijalističku privredu je još značajnije — ako se moj i tvoj interes slažu u slučaju kada ne postoji naš interes — da li će se oni slagati i u slučaju kada postoji naš interes? Drukčije rečeno, dok postoje samo pojedinačni interesi, mogu da postoje i samo pojedinačni sukobi, ali kada postoje javni interesi, mogu da postoje i sukobi između ličnih i javnih interesa. Staviše, sukobi između ličnih i javnih interesa mogu da dovode do novih pojedinačnih sukoba. U socijalističkim privredama to je sasvim uobičajen slučaj. Uzmimo da je cilj socijalističkog privređivanja uvećavanje javnog dobra. Mi, tada, ne

¹ Vidi Samuelson, 1950. i Sen, 1979.

upoređujemo samo sopstveni doprinos sa uvećanjem javnog dobra, već i sopstveni doprinos sa doprinosima drugih ljudi u zajedničkom uvećavanju javnog dobra. Svi eventualni slučajevi nejednakosti su dovoljan razlog za sukobe. Budući, pak, da je skoro nemoguće razumeti šta znači jednakost u takvoj privredi, ovi sukobi su zapravo neizbežni.

Njihov prvi uticaj biće na ekonomsku politiku. Kako ove sukobe praktično rešiti? Budući da je reč o sukobima interesa, biće više mogućih praktičnih rešenja. Izbor između njih može da bude teorijski ili ideološki. Ideološki izbor vodi ideološkim sukobima. Zašto? Zato što svaki interes može da se izvede iz neke ideologije. U slučaju da to nije samo po sebi očigledno, mogu to na sledeći način da izrazim. Sukobi interesa su jasno određeni. Ili kažemo moj i tvoj interes se ne slažu, ili moj i naš interes se ne slažu, ili neki slični skup jasno određenih interesa su u sukobu. U opštem slučaju, kažemo: za mene, tebe, nas, vas, sve, neke, bolje je *a* nego *b*. Ideološki sud, pak, možemo da izrazimo na sledeći način: *a* je bolje nego *b*. Dakle, ideološki sud služiće za opravdanje određenog interesa. Uvek će postojati neko takvo opravdanje. Štaviše, jedno isto opravdanje može da važi za različite interese. Sud »*a* je bolje nego *b*« jeste opšti sud i ne mora da bude nesaglasan ni sa kojim pojedinačnim sudom. Prema tome, on ne može da se koristi za razrešenje sukoba interesa. Otuda, čak i među pripadnicima iste ideologije može da dođe do sukoba oko praktičnih pitanja. Ti sukobi ne moraju, dakle, da budu sukobi između dve struje, od kojih će jedna zastupati alternativu *a* a druga alternativu *b*. Obe mogu da dokazuju da stav »*a* je bolje od *b*« opravdava baš jedno jedino određeno praktično privredno rešenje. Širina tih ideoloških sporova je, naravno, empirijsko pitanje.

Izbor između sukobljenih alternativa može da bude i teorijski. U tom slučaju, dolazi do sledećeg proširenja društvenih sukoba. Od praktičnog sukoba, došli smo do ideološkog sukoba. Sada je potreban obratan put: od ideološkog rešenja, opšte usvojenog ili tek od nekog zastupanog, potrebno je doći do praktičnog rešenja. Taj put zahteva da se obezbedi teorijsko objašnjenje praktičnog značaja određene ideologije. Na primer, može da bude

potrebno da se samo pokaže da određeni ciljevi mogu da se ostvare određenim sredstvima. No, to teorijsko rešenje može da zahteva određene ideološki neprihvatljive stavove. Navešću ovde jedan konkretan primer, a ima ih mnogo više. Krajem dvadesetih godina donesena je ideološka odluka o prelasku na centralizovanu plansku privredu. Da li postoji efikasna alokacija sredstava pri centralizovanoj planskoj privredi? To je, naravno, teorijsko pitanje. Odgovor je da postoji, ako se uvaži određen skup teorijskih uslova, među kojima su uvećavanje dobiti preduzeća i decentralizovano određivanje cena svih proizvodnih činilaca, roba i usluga. To se, međutim, kosi sa određenim ideološkim stavovima o centralizovanom upravljanju, i mnogo važnije o vrednovanju proizvodnih činilaca. Sada možemo da proširimo ideološki zadatak: da li postoji efikasna centralistička planska privreda u kojoj su proizvodni činioци vrednovani sporazumno a ne decentralizovano, ili su, jednostavno, javna dobra? Odgovor je da takva privreda ne može da bude efikasna. Sledeći korak u ovom sporu mogao bi da bude ideološki. Uzmimo da ne prihvatamo uobičajenu formulaciju privredne efikasnosti. Tada dolazi do teorijskog spora o značenju privredne efikasnosti. Taj spor će ili biti u nesaglasnosti sa nekim drugim teorijskim stavovima, ili sa nekim drugim ideološkim stavovima. Ti sporovi mogu da se razvijaju u veoma širokom krugu pitanja i ljudi. No, da prekratimo prikaz ovog primera, doći će se, svakako, do sledeće alternative: ili ideološka doslednost ili privredna efikasnost. Teorijsko rešenje je jasno. Sa teorijskog stanovišta ideološka doslednost nema neku veliku ulogu. No, sa ideološkog stanovišta dilema nije jednostavna. Može se prihvatiti neka samo uopštena ideologija koje ne mora da bude dosledna. Može se težiti ideološkom radikalizmu. A može da se teži i formulisanju nove dosledne ideologije koja bi bila u saglasnosti sa odgovarajućom teorijom. Mogućnosti su mnogobrojne a pitanje izbora je, naravno, empirijske prirode.

Kada kažem empirijske prirode, mislim na strategije koje određeni ljudi uzimaju u zastupanju svojih stavova. Na te strategije utiće veoma mnogo politički odnos snaga, odnosno koncentracija vlasti i njihovi konkretni nosioci. Na taj način ovi sukobi postaju politički. No, od

čega zavisi njihovo razrešenje to je posebno pitanje. Neke teorijske stavove o tome izneo sam u prve dve glave ovoga rada. Kakva je podela političkog prostora, kakav je odnos ideoloških snaga, koje su moguće političke i ideološke koalicije i slična pitanja, uticaće na razrešenje političkih sukoba. Očigledno, u mnogim slučajevima politička konkurencija biće samo latentna, ali će u mnogim drugim slučajevima ona morati da se manifestuje. Ova statika i dinamika političke konkurencije je zasebno pitanje.

II

Uopštavanje društvenih sukoba ne mora da počne ni da sledi put koji sam izneo. Ovaj put važi, po mom mišljenju, za »čistu«
socijalističku privredu, i državu. Međutim, u svakom konkretnom slučaju radiće se o drukčijoj socijalističkoj državi i o drukčijim izvorima i postupcima uopštavanja društvenih sukoba.

U slučaju koji sam razmatrao, ideološki razlozi su bili izvor društvenih sukoba. U početku su oni težili da se reše teorijskim sredstvima, ali to je ostao bezuspešan pokušaj — za partiju, naravno, ali ne i za ekonomiste i druge naučnike. To je dovelo do poznatog političkog razrešenja. Ali nerazrešeni ideološki sporovi ostaju i ne mogu da se eliminišu. Teorijska rešenja su ostala nesaglasna sa političkim razrešenjem. Takođe, ideološki stavovi ne mogu se pobiti političkim činjenicama. Možda je ipak bilo bolje prihvatiti stavove Trockog ili Buharina a ne Staljina? Možda je sada bolje prihvatiti te stavove? Ili možda treba prihvatiti stavove onih koji se nisu slagali sa boljševicima uopšte? Možda je lenjinizam izvor zla? Ili, marksizam? Ta pitanja se ne mogu ni izbeći ni zabraniti. Dakle, ti izvori sporova ostaju.

Njih, pak, podstiču privredne činjenice. Ciklična kretanja nisu eliminisana. Krize se povremeno javljaju. Standard ne raste, pa čak i zaostaje. Tehnološki progres i dalje zavisi od uvoza iz stranih zemalja. Pri svemu tome, pojedinačni, lični interesi traže svoje zadovoljenje. U čiju korist govore privredne činjenice? To je politički problem koji traži političko razrešenje. A politička razrešenja, to

je drugi naziv za političku konkurenciju, za borbu za vlast.

III

Ideološki sporovi o industrijalizaciji, koje sam posmatrao, imali su svoje drastično razrešenje. Međutim, ne vode svi ideološki sporovi, čak ni u socijalističkim državama, tim razrešenjima. Svaki sistem koji ima relativno dugačku istoriju, mora da izgradi ustanove koje služe za razrešenje društvenih sukoba i raznih vidova konkurencije. Teorijske ustanove su jedne. Privredne ustanove su druge. Ideološka ili druga javnost služe za razrešenje ideoloških sukoba. A partija ostaje za razrešenje političkih sukoba. Vizija savršenog socijalističkog društva polazi od shvatanja da će svi nagomilani sukobi dolaziti na partijske konferencije po presude. Međutim, sve ove ustanove ne moraju da se vertikalno povezuju, podređene partijskoj moći. Moć je umnogome horizontalna činjenica. Privreda može mnoge stvari kojima vlast ne može da se suprotstavi, a to daje mogućnosti za ispoljavanje težnji ka ispunjavanju ličnih interesa. Isto važi i za akademske ustanove i druge oblike javnog života. Šematski rečeno, vlast je centralizovana, vertikalna, ali je moć decentralizovana, horizontalna. Ona ne mora uvek da se čeli, kao u slučaju koji sam razmatrao, na leviju i desnicu, ali će latentno tome težiti. Zašto? Pa baš zbog centralizacije vlasti. U odnosu na centar, uvek će postojati mogućnost stvaranja dve suprotstavljene struje. Prema tome, horizontalna karakteristika moći težiće ravnotežnim rešenjima u odnosu na centar vlasti. Ako se o tome bolje razmisli, to ograničava moć vlasti. Štaviše, ako se ova sukobljavanja odvijaju po mnogim pitanjima, ako je pluralizam ideološki, politički, teorijski i privredni razgranat, neće biti nikada jasno šta i koliko može centar vlasti, i ima li ga uopšte. Međutim, u kom će pravcu ideološki i politički sukobi ići, ostaje da se vidi.

Navedena dela

1. K. J. Arrow, L. Hurwitz, *Studies in Resource Allocation Processes*. North-Holland, 1977.
2. З. В. Атлас, Социалистическая денежная система. Москва, 1969.
3. В. А. Базаров, „О методологии построения перспективных планов“, *Плановое хозяйство*, jul, 1926.
4. В. А. Базаров, *Капиталистические циклы и восстановительный процес хозяйства СССР*. Москва, 1927.
5. В. А. Базаров, „О наших хозяйственных перспективах и перспективных планах“, *Экономическое обозрение*, maj, 1927.
6. В. А. Базаров, „О перспективах хозяйственного и культурного развития“, *Экономическое обозрение*, jun, 1928.
7. A. Bergson, *Essays in Normative Economic*. Harvard University Press, 1966.
8. Z. Brzezinsky, C. J. Friedrich, *Totalitarian Dictatorship and Autocracy*. Harvard University Press, 1965.
9. Н. Бухарин, Е. Преображенский, *Азбука коммунизма*. Москва, 1921.
10. N. Buharin, *Economics of the Transformation Period*. Pluto Press, 1971.
11. Н. Бухарин, „Хозяйственный рост и проблема рабоче-крестьянского блока“, *Большевик*, 5. november, 1924a.
12. Н. Бухарин, „Новое откровение о советской экономике или как можно погубить рабоче-крестьянский блок“, *Большевик*, 1924b.
13. Н. Бухарин, „К критике экономической платформы оппозиции“, *Большевик*, 15. januar, 1925b.
14. Н. Бухарин, „О новой экономической политике и наших задачах“, *Большевик*, 30. april, i 1. jun, 1925c.
15. Н. Бухарин, *Атака*. Москва, 1926.
16. Н. Бухарин, *Путь к социализму и рабоче-крестьянский союз*. Москва, 1926a.
17. Н. Бухарин, *Три речи*. Москва, 1927.
18. Н. Бухарин, „Заметки экономиста“, *Правда*, 30. september, 1928.
19. Н. Бухарин, „Политическое завещание Ленина“, Москва, 1929.
20. N. Buharin, *Razgovor sa Kamenjevim*. Dissent, 1979.
21. N. Buharin, *The Theory of Leisure Class*. London, 1973.

22. E. H. Carr, *The Bolshevik Revolution II*. Penguin, 1952.
23. S. Cohen, *Bukharin and the Bolshevik Revolution*. Vintage Books, 1973.
24. R. Conquest, *Kolyma*. Macmillan, 1978.
25. R. Day, *Leon Trotsky and the Politics of Economic Isolation*. Cambridge University Press, 1973.
26. R. Day, "The Theory of Long Waves: Kondratiev, Trotsky, Mandel", *The New Left Review*, 199, 1976: 67—82.
27. R. V. Daniels, *The Conscience of the Revolution: Communist Opposition in Soviet Russia*. Harvard University Press, 1960.
28. M. Dobb, *Russian Economic Development since the Revolution*. Routledge and Kegan Paul, 1928.
29. M. Dobb, *Soviet Economic Development since 1917*. Routledge and Kegan Paul, 1966.
30. E. Domar, *Essays in the Theory of Economic Growth*. Oxford University Press, 1957.
31. H. Draper, *Karl Marx's Theory of Revolution. The Politics of Social Classes*. Monthly Review Press, 1978.
32. M. Duverger, *Les Parties politiques*. Paris, 1951.
33. M. Ellman, "Did the Agricultural Surplus Provide the Resources for the Increase in Investment in the USSR During the First Five Year Plan?" *The Economic Journal*, decembar, 1975.
34. A. Erlich, *The Soviet Industrialization Debate 1924—1928*. Harvard University Press, 1960.
35. A. Erlich, *Cambridge Journal of Economics*, 1979.
36. Г. А. Фельдман, "К теории темпов народного дохода", *Плановое хозяйство*, 11, 1928. i 12, 1928.
37. V. Gligorov, "Levo i desno", *Argumenti*, 2, 1980.
38. V. Gligorov, "Buharin i strategije desnice", *Argumenti*, 4, 1980.
39. V. Gligorov, "Ideološka konkurencija", neobjavljeno, mart, 1982.
40. V. Gligorov, *Politička vrednovanja*. Neobjavljeno, 1983.
41. V. Gligorov, "Moć i vlast u socijalizmu", neobjavljeno, 1983.
42. V. Gligorov, B. Vasiljević, "Buharin i Preobraženski o prelaznom periodu", *Markizam u svetu*, 10, 1979.
43. В. Г. Громан, "Баланс народного хозяйства", *Плановое хозяйство*, novembar, 1926.

44. В. Г. Громан, „О некоторых закономерностях, эмпирически обнаруживаемых в нашем народном хозяйстве“, Плановое хозяйство, 1, 1925.
45. N. Jasný, *Soviet Industrialization*. Princeton University Press, 1961.
46. N. Jasný, *Soviet Economists of the Twenties*. Cambridge University Press, 1972.
47. Л. Н. Юровский, „К проблеме плана и равновесия в советской хозяйственной системе“, Вестник финансов, 12, 1926.
48. Л. Н. Юровский, *Денежная политика советской власти (1917—1927)*. Москва, 1928.
49. Л. В. Канторович, *Экономический расчет наилучшего использования ресурсов*. Москва, 1959.
50. J. M. Keynes, *The General Theory of Employment, Interest, and Money*. Macmillan, 1973 (1936).
51. J. M. Keynes, „The End of Laissez-faire“ и: *Essays in Persuasion*. Macmillan, 1973 (1925).
52. J. M. Keynes, *Collected Works 13*. Macmillan, 1973.
53. Н. Д. Кондратьев, „К вопросу о стабилизации товарных цен“, Экономический бюллетень, 1922.
54. Н. Д. Кондратьев, „Современное состояние народно-хозяйственной конъюнктуры в свете взаимоотношений индустрии и сельского хозяйства“, Социалистическое хозяйство, 6, 1925.
55. Н. Д. Кондратьев, „Критические заметки о плане развития народного хозяйства“, Плановое хозяйство, 4, 1927.
56. Н. Д. Кондратьев, Д. И. Опарин, *Большие циклы конъюнктуры*. Москва, 1928.
57. J. Kornai, *The Economics of Shortage I—II*. North-Holland, 1980.
58. O. Lange, *On the Economic Theory of Socialism* и izdanju B. E. Lippincotta. McGraw Hill, 1938.
59. Ю. Ларин, *Уроки кризиса и экономическая политика*. Москва, 1924.
60. Lenjin, *Dela*, 35 i 39.
61. A. Lerner, *The Economics of Control*. New York, 1944.
62. V. Leontiev, „The Significance of Marxian Economics for Present Day Economic Theory“, *The Review of Economic Studies*, 1937.
63. M. Lewin, *Russian Peasants and the Soviet Power. A Study of Collectivization*. Allan & Unwin, 1968.
64. M. Lewin, *Political Undercurrents in Soviet Economic Debates*. Pluto Press, 1974.

65. E. Malinvaud, „Prices for Personal Consumption and Quantities for Collective Consumption“, *The Review of Economic Studies*, 1972.

66. E. McNeal u R. Tucker (ur.), *Stalinism*. Cambridge University Press, 1977.

67. A. Nove, *The Soviet Economic System*. Macmillan, 1977.

68. В. В. Новожилов, „Политика цен, эмиссионные потребности и эмиссионные возможности“, *Вестник финансов*, 11, 1924.

69. В. В. Новожилов, „Проблеми кредитной эмиссии“, *Вестник финансов*, 4, 1925.

70. В. В. Новожилов, „Недостатак товаров“, *Вестник финансов*, 2, 1926.

71. E. Preobraženski, *The Crisis of Soviet Industrialization*. (Sadrži članak o NEP-u iz 1921. članak o proleterskoj ekonomskoj politici iz 1923. »Ekonomske beleške I—III« iz 1926. i članke o ekonomskoj ravnoteži I—III iz 1926). London, 1980.

72. Е. Преображенский, *Бумажные деньги в эпоху пролетарской диктатуры*. Москва, 1920.

73. Е. Преображенский, *Вопросы финансовой политики*. Москва, 1921.

74. Е. Преображенский, *Финансы в эпоху диктатуры пролетариата*. Москва, 1921.

75. Е. Преображенский, *Экономические кризисы при НЭП-е*. Москва, 1924.

76. E. Preobraženski, *The New Economics*. Oxford University Press, 1965.

77. E. Preobraženski, *De la NEP au socialism*. Paris, 1972.

78. A. Rabinovich, *Bolsheviks Come to Power*. Norton, 1978.

79. W. G. Rosenberg, *Liberals in the Russian Revolution*. Princeton University Press, 1974.

80. S. Rosefield, *Soviet Studies*, 1979.

81. S. Rosefield, *Soviet Studies*, 1981.

82. P. Samuelson, *Foundations of Economic Analysis*. Harvard University Press, 1947.

83. P. Samuelson, „On National Income“, *Economic Journal*, 1950.

84. A. Sen, „The Real National Income“, *Journal of Economic Literature*, 1979.

85. F. Seurot, *Inflation et emploi dans les pays socialistes*. Paris, 1983.

86. И. Смилга, *Восстановительный процесс*. Москва, 1926.

87. Г. И. Сокольников, „Осенний 'застой' и проблемы хозяйственного развития“, Вестник финансов, 11—12, 1925.
88. Г. И. Сокольников, Финансовая политика революции 1—3. Москва, 1924—6.
89. N. Spulber (ur.), *Foundation of Soviet Strategy of Economic Growth*. Indiana University Press, 1965a.
90. N. Spulber, *Soviet Strategy for Economic Growth*. Indiana University Press, 1965b.
91. С. Г. Струмилих, На плановом фронте. Москва, 1980.
92. L. Szamuely, *First Models of the Socialist Economic Systems*. Akademiai Kiado, 1974.
93. J. L. Talmon, *The Origins of Totalitarian Democracy*. New York, 1961.
94. L. Trotsky, *Towards Socialism or Capitalism?* London, 1926.
95. Л. Троцкий, „Советское хозяйство в опасности!“ Бюллетеня оппозиции, ноябрь, 1932.
96. Л. Шанин, „Экономическая природа нашего бестовария“, Экономическое обозрение, ноябрь, 1925.
97. Л. Шанин, Проблема валютного курса. Москва, 1926а.
98. Л. Шанин, „Вопросы нового курса“, Большевик, 30. januar 1926b.
99. P. Wiles, *Political Economy of Socialism*. Basil Blackwell, 1964.
100. P. Wiles, *Economic Institutions Compared*. Basil Blackwell, 1977.
101. E. Zaleski, *Planning for Economic Growth in the Soviet Union 1918—1932*. The University of North Carolina Press, 1971.
102. E. Zaleski, *Stalinist Planning for Economic Growth 1933—1952*. The University of North Carolina Press, 1980.

Sadržaj

Predgovor	5
1. Uvod	7
2. Bolje manje, ali bolje	18
3. Nova privreda	37
4. Bogatite se!	56
5. Muzika budućnosti	71
6. Červonec	78
7. Obnova i izgradnja	87
8. Trust trustova	109
9. Gulag	115
10. Druga privreda	126
11. Industrijalizacija	134
12. Levica i desnica	140
Bibliografija	145

